

KOGUVA MAAVABAD LIIVIMAA VASALLITEENISTUSE JA 16. SAJANDI SÕDADE KONTEKSTIS

ANDRES PARVE

Siinse artikli eesmärgiks on näidata, et ajalookirjutuses tavaliselt vaid posti-vedajaks degradeeritud Schmuulide-Smuulide suguvõsa esivanem Koguva Hansken oli eestlasest väikeläänimees. Orduvasallina lasusid temal ja tema järglastel eeldatavasti ka sõjalist laadi kohustused, mis muutusid eriti oluliseks Eestit 16. sajandi teisel poolel tabanud sõdades. Taoline probleemipüstitus eeldab omakorda Vana-Liivimaal kehtinud lääniõigus(t)e, vasalliteenistuse ja vasalkonna eestlaste või eesti päritolu isikute põhjalikumat käsitlemist.

KOGUVA HANSKENI LÄÄNIKIRI

Koguva on kaunis rannaküla Muhumaa looderannikul Väikese väina ääres. Küla nime on esmakordselt mainitud aastal 1532, mil Saksa Ordu Liivimaa haru (edaspidi *Liivi ordu*) ordumeister Wolter von Plettenberg¹ läänistas Schmuulide-Smuulide suguvõsa esivanemale Hanskenile Väikese väina ääres 2,5 adramaad. 16. sajandi sõdades sai Muhumaa rängalt kannatada. Lisaks rüüsteretkedele, ikaldustele, näljahädadele ja katkule tuli maahärradele tasuda ka verekümnist. Sõjakannatustele vaatamata elasid Hanskeni järglased – Koguva maavabad – Liivi sõja (1558–1583), Kalmari sõja (1611–1613) ja hilisema Põhjasõja (1700–1721) sündmused üle ning “.../ pärisid põlvest põlve vabaduskirjaga annetatud omaenese maa ja mäletasid sajandite taha oma sugu ja surnuid, majaasemeid ja kaevusid, titeallikaid ja ohvrikive, hiidvägilasi ja arstimissõnu, tabusid ja tõsilugusid. Nad elasid suurtes peredes esivanemate kombeid au sees pidades.”² Mõiste *Koguva maavabad* (*koggowaschen Landfreien*) on autor laenanud Ilmar Arensilt³.

¹ Eluaastad 1450–1535, Liivi ordumeister aastatel 1494–1535.

² **Schmuul, A.** 1980. Üüeringid. Tallinn; **Jõgi, M.** 1979. Koguva legendid. – Sirp ja Vasar, 2. märts.

³ Vt **Arens, I.** 1982. Über die Rechtsordnung auf Oesel und Gerichtsbarkeit der Oeseler Esten um 1640–1670. New York, S. 332–333. [Edaspidi **Arens** 1982]

Koguva maavabade kohta käiv historiograafia on küllaltki ulatuslik. Hansken on ära teeninud auväärse koha isegi 101 olulisema eestlase hulgas⁴. Hanskeni läänikirja⁵ on korduvalt kommenteeritud. Avalikkusele tutvustas seda Koguva Schmuulide suguvõsas põlvest põlve säilitatud dokumenti esmakordselt Muhu kihelkonnakohtunik Alexander Otto von Buxhoewden Kuivastust oma suulises ettekandes Riias 1843. aastal. Samal aastal ilmus Buxhoewdeni koostatud ärakiri Koguva vabaduskirjast väljaandes "Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's..."⁶. Autoriteetsemad ja tänapäevasemad käsitlused ning kommentaareid pärinevad Evald Blumfeldtilt, Enn Tarvelilt, Leo Tiigilt, Endel Priidelilt ja Ago Rullingolt⁷.

Läänikirja tekst on tõlkes alljärgnev.

Meie, Wolter von Plettenberg, Saksa ordu meister Liivimaal, kuulutame, tunnistame ja tõendame sellega ning selles meie avalikus, pitseriga varustatud kirjas igamehele, et meie oma auväärsete kaaskäsknike nõusolekul ja volitusel oleme andnud, soodanud ja läänistanud, nagu me selle kirja jõul anname, soodame ja läänistame Hanskenile, vanemale, ja kõigile tema õigetele, tõelistele pärijatele poolkolmat atra maad Väikese väina ääres, nagu see oma piirides ja rajades on ning [mida ta] seni on vallanud ja kasutanud. Nii soodame ja läänistame me veel temale ja tema pärijatele heinamaa, nimetatud Heinsaar, ühel laiul Väikese väinas suurusega kolm vakka külvi ja mille tema laastanud on, ja veel ühe väikese heinamaa Muhu soos iga-suguste kasude ja hüvedega, nagu need on nimetatud või võivad nimetatud saada, nagu haritud ja söötis põldudest, niitudest, arudest, karjamaadest, heinamaadest, meekorjemaadest, mesipuudest, järvedest, ojadest, vetest, jõgedest, võsamaadest, alemaadest, kalapüügikohtadest, linnupüügikohtadest ja kõigest, millele nimetatud Hanskenil ja tema pärijatel võib õigus olla, mitte midagi välja jätmata, vabalt ja rahulikult omada, vallata ja pidada. Siiski selle vahega, et tema peab Maasilinna ametkonna foogtile või haldurile iga aasta tegema ühe kostituse ning andma kuus marka rahas. Peale selle

⁴ Vt **Lukas, T.** 1997. Eesti ajalugu elulugudes. 101 tähtsat eestlast. Tallinn, lk 22–23.

⁵ Autor kasutab siinses artiklis terminit "läänikirja" Eesti ajalookirjanduses senini valdavalt kasutusel olnud termini "vabaduskiri" asemel: läänikirjast sai alles hiljem vabaduskiri, millele tuginesid Koguva maavabade eesõigused.

⁶ Vt **Rullingo, A.** 2009. Schmuulid 1700–1920. Käsikiri. Tallinn, lk 1. [Edaspidi **Rullingo** 2009]

⁷ Vt **Blumfeldt, E.** 1936. Rootsilisest asutusest Saaremaal. Ajalooline Ajakiri, nr 3/4. **Tarvel, E.** 1972. Koguva vabaduskiri. – Keel ja Kirjandus, nr 2. Tallinn, lk 109–112. [Edaspidi **Tarvel** 1972]; **Tiik, L.** 1977. Koguva külast ja Smuulidest. – Keel ja Kirjandus, nr 2. Tallinn, lk 101–107. [Edaspidi **Tiik** 1977]; **Priidel, E.** 2001. Koguva ajalugu. Tallinn [Edaspidi **Priidel** 2001]; **Rullingo, A.** 2001. Muhumaa: loodus, aeg, inimene. Tallinn.

*peab ta olema kohustatud pidama üht head sõjaratsut härä foogtile välja läkitada, kui tarvis tuleb. Tunnistuseks ning tõe kinnitamiseks oleme meie, eelpool nimetatud meister Wolter, oma püseri tõendavalt selle kirja alla rippuma pannud. Mis antud ja kirjutatud Volmaris [praegune Valmiera] laupäeval pärast teist paastupäeva [2. III] tuhande viiesaja kolmekümne teisel aastal.*⁸

Tegemist on tõenäoliselt ainsa tänaseni originaalis säilinud läänikirjaga, mis on antud eestlasele⁹. Enn Tarveli hinnangul on Hanskeni puhul tegemist täiesti tavalise läänikirjaga, mille sõnastus langeb osaliselt kokku näiteks ordumeister Plettenbergi omaga, mille viimane väljastas 30. märtsil 1525. aastal Heinrich Staterile (Järvamaalt). Samuti sarnaneb Hanskeni läänikirjas sisalduv päraldiste ehk pertientside (põllud, heinamaad jne) loetelu Stateri omaga ning ordumeister Hermann von Brüggeneý läänikirjaga, mille viimane andis 31. märtsil 1544. aastal Heinrich Staelile. Stateri ja Staeli näol oli nimekujude järgi otsustades tegemist juba saksastunud väikevasallidega. Ühe olulise erinevusena toob Tarvel välja asjaolu, et Hanskeni läänikiri sisaldab terminit “läänistama” (*vorlenen*). See on välja jäetud näiteks Kuramaa osas säilinud ja kohalikust rahvusest vasallidele antud samalaadsetest läänikirjadest.¹⁰

Hanskeni puhul tuleb silmas pidada veel kolme olulist seika. Esiteks polnud ta päris tavaline talupoeg, vaid vanem (*Oldeste*). Leo Tiigi hinnangul pole mõiste *Oldeste* sisu võimalik täpselt määratleda, kuid umbes 30 aastat hiljem on Saaremaa ja Muhu dokumentides selle all mõistetud nii kupjaid kui vakusevanemaid, kes oma ametiaja kestel olid vabastatud tavalistest kohustustest, kuid kes pidid vakupidude puhul tooma erilisi andameid ning olid vahel kohustatud kostitama mõningaid ametiisikuid. Teiseks oli 2½ adramaa suurune maavaldus Hanskeni käes juba enne 1532. aastat. Ja kolmandaks: see läänikiri vaid fikseeris uuesti Hanskeni ja tema järglaste juba varem olemas olnud isikliku vabaduse ja õigused oma maavaldustele.¹¹ Huviajaloolane Herbert Schmuul on esitanud väite, et Plettenbergi ürik võis olla ainult ühe varasema, 1389. aastast pärinenud samasisulise protokolliga taaskordne kinnitus¹².

⁸ Tarvel 1972, lk 110.

⁹ Rullingo 2009, lk 1.

¹⁰ Tarvel 1972, lk 111.

¹¹ Tiik 1977, lk 101.

¹² Oma allikana toob H. Schmuul ära Rootsi maakorralduskomisjoni protokolliga koopia aastatest 1690–1693 (“Reduktions och Ekonomi Kommissionen pa Ösel. D. 1:2. Inkvisitioner över amten 1690–1693”). Selles on Koguva talude muude koormiste seas loetletud kohustust toimetada kaks korda nädalas Pärnusse posti. Dokumendist nähtub, et see otsus on tehtud “vide Fol. protokoll 1389”, kuid sellise numbriga protokoll pole olemas või pole see vähemalt teada. Seetõttu on

Leo Tiigi arvates ei tule Hanskenile läänikirja andmist vaadelda kui tänuavaldust mingite teenete eest, vaid kui töövõtulepingut, millega kindlustati soodsas kohas elanud jõukale talupojale asjakohane tasu regulaarse side-teenuse täitmise eest¹³. Maasilinna (Soneburg) foogtkond oli teistest Liivi ordu valdustest mitmeti erinev. Foogtkonna alad paiknesid (laidusid arvestamata) kolmel eri saarel: Ida-Saaremaal (Pöide ja Maasilinna alad), Muhus ja Ida-Hiiumaal. Seega oli Maasilinna foogtkond nagu omaette saarestik ning ühenduse pidamine foogtkonna osade vahel tavalisest komplitseeritum ja töömahukam. Koguva sadamakoht oli Maasilinna ordulossi jaoks Muhumaal kõige lähemaks ja soodsamaks randumiskohaks, mistõttu on loogiline oletada, et just sealtkaudu toimis ühendus (posti jm ülevedu). Hanskeni läänikirjas seisis aga kohustus pidada ülal üht sõjaratsut (st ratsahobust). Sellest siis arvamus, et ta oli ratsakäskjalg (postivedaja) Väikese ja Suure väina vahel.

On siiski tõlgendamise küsimus, kas Hanskeni peamiseks funktsiooniks oli kullerteenistus või oli tegemist vajadusel Maasilinna foogti käsul sõjategevuses osalenud kergeratsanikuga. Näibki pigem, et Plettenbergi läänikirja eesmärgiks oli fikseerida Hanskeni kui väikevasalli-kergeratsaniku staatus. Eestlastest kergeratsanike kasutamine Liivi orduks oli vana traditsioon: see sai alguse kohe maa vallutamise järel ja fikseeriti näiteks saarlaste maakaitsekohustuste osana juba 1255. aasta alistumislepingus.¹⁴ Ühes E. Blumfeldti avastatud dokumendis ajavahemikust 1288–1346 on ära toodud Järvamaa külade nimekiri. Iga küla puhul on märgitud eri liiki hobuseid ja kaitserüüsid, mis sõja korral välja tuli panna – kokku 433 hobust ja 88 sõjariid ehk plaatvesti (*Plathen*).” On ka tõlgendatud, et tegu oli 88 varustatud kergeratsaniku ja 433 abiväelase või voorisulasega oma hobustel¹⁵. Ka Saksa Ordu Preisi harus on teada maavabade kohustus osaleda alama lääniõiguse alusel kergeratsanikuna sõjateenistuses, mille saksakeelne nimetus oli *Platendienst*¹⁶. Seega oli Hanskeni Plettenbergi üriks fikseeritud kohustus pidada ülal ühte head sõjaratsut tõenäoliselt läänistusega kaasnev ratsateenistuskohustus. Et ta rahu ajal lisaks ka posti võis vedada, on omaette teema ega välista ratsateenistuskohustust.

H. Schmuul oletanud, et protokollinumbri asemel on tegemist aastaarvuga, mil on välja antud mingi Koguvat puudutanud algprotokoll. Vt **Priidel** 2001, lk 82.

¹³ **Tiik** 1977, lk 102.

¹⁴ **Uluots, J.** 1932. Eesti muistsest riiklikust ja ühiskondlikust korrast. – Looming, nr 6. Tallinn, lk 723–730.

¹⁵ **Blumfeldt, E.** 1949. Über die Wehrpflicht der estnischen Landbevölkerung im Mittelalter. Stockholm, S. 171. [Edaspidi **Blumfeldt** 1949]

¹⁶ **Mäesalu, A.** 2004. Kaitserüüde arendamise põhjustest 13.–17. sajandil. – Muinasaja teadus, nr 14. Tallinn-Tartu, lk 227–248.

On teadmata, kes andis Hanskenile üle tema läänikirja või varasema läänikirja kinnituse. Vähetõenäoline on, et Hanksen käis 1532. aastal isiklikult Valmieras seda läänikirja ordumeister Plettenbergilt kätte saamas, kuid vähemalt üleandmistseremoonia pidi toimuma Maasilinna ordulinnuses. Sel ajal oli Maasilinna foogtiks Rutger von Schwansbell.¹⁷

Nagu nähtub Hanskeni läänikirjast, oli tema näol tegemist väikelääni-mehe ehk maavabaga. Termineid “maavabad” (*Landfreie*) ja “vabatalupojad” (*Freibauern*) kasutas esimesena Otto Stavenhagen, kellelt need võttis üle E. Blumfeldt. Heinrich Bosse järgi on jaotuse aluseks läänikiri, mis oli olemas maavabadel, ent puudus vabatalupoegadel¹⁸. Keeleliselt ei ole “maavaba” hea termin. Sellele on tähelepanu juhtinud juba ka Herbert Ligi. Ajas-tusse sobivalt on Heinrich Laakmann nimetanud Saaremaa väikelääni-mehi küla-aadliks (*Dorfadeli*), kellest kujunesid 1500. aastatel välja väikeaadli-perekonnad (*Kleinadelsfamilien*), nagu Leitzkyll, Kaisver, Koggy jne. Laakmann peab neid sotsiaalselt samaseks Leedu suurvürstiriigi väikeaadli-ga (nn *okoliza*).¹⁹ Ilmar Arens nimetab kõnealust Koguva perekonda samuti väikevasallideks²⁰.

Ajaloolased, nagu Moora ja Ligi, Laakmann, Johansen ning Meri, viita-vad oma mitmetes kirjutistes Saaremaa ordualade väikevasallide perekonda-dele, näiteks Mondevaste, Arole, Jürs, Tolse, Leytzkull, Kaysever, Koggy, Reitfer jne²¹. Nagu mainib Blumfeldt, on õigusega rõhutatud, et Saaremaa

¹⁷ Fenske, L. und Militzer, K. 1993. Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Band 12. Köln, S. 586–587. [Edaspidi Fenske, Militzer 1993] Rutger oli teenekas orduvend, keda olemas olevates allikates mainitakse kinkarina (joogikallaja; *Schenk*) Kuldiga kon- vendis (1498) ning kes oli seejärel aastatel 1507–1510 Viljandis kumpan, s.o kom- tuuri asetäitja, 1507–1517 Narva foogt, 1517–1527 Sēlpilsis foogt ning 1527–1538 Maasilinna foogt. Rutger pärines omaaegsest Marki krahvkonnast, tema vanemad olid Heinrich von Schwansbell ja Helene Torck. Schwansbell asub praegusel Põhja- Reini-Vestfaali liidumaal, 2 km kaugusel Lüneni linnast. Rutger polnud ainus Schwansbellide suguvõsa liige, kes oli Liivimaal ordu teenistuses. Näiteks on teada, et 1521. aastal suri Liivi ordu vasall Dietrich von Schwansbell, kes oli arvatavasti Rutgeri vend, ning 1522. aastal oli keegi Wilhelm von Schwansbell Maasilinna ordufoogti teenriks.

¹⁸ Ligi, H. 1961. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn, lk 52.

¹⁹ Laakmann, H. 1939. Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit. Leipzig, S. 238. [Edaspidi Laakmann 1939]

²⁰ Arens 1982, S. 332.

²¹ Vt Moora, H.; Ligi, H. 1970. Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. Tallinn, S. 92; Laakmann 1939, S. 238; Johansen, P. 1925. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Dorpat, S.10: “Auf Ösel begegnet uns ein Mondewaste de Arole (UB II, 667 von 1319), wie überhaupt die kleinen öselschen Vasallengeschlechter der Jürs, Tolse (Töllist),

väikesed vasallisuguvõsad, nagu Jursid, Tolsed, Kogged, Leytzkullid, Kayssverid, Toysid, põlvnevad enamikus saarlastest²². Igatahes on toonitatud asjaolu, et keskajal erines Saaremaa lääniõigus paljuski mandril kehtinust: mandril oli sagedane meesliinil põhinev läänistamine ja vasalkonna koosseis seetõttu muutuv²³.

Kui tulla tagasi Koguva maavabade juurde, siis Hanskeni poega või poja-poega nimetatakse allikates kas Koggo Asmuseks või Koggi Asmuseks. Võiks esitada küsimuse, kas Asmus ja Hansken võisid kuuluda eespool mainitud Koggy vasallisuguvõsasse.

Enn Tarveli hinnangul ei luba allikad Saaremaa väikevasallide eesti päritolu kuidagi kinnitada (vastupidiselt näiteks virumaalaste Maydellide vapile). Samas ei ole andmeid, mis laseks seda ilmvõimatuks pidada.²⁴ Schmuulide seost Koggydega, kellest pole õieti midagi teada, ei saa olemasoleva teabe juures kuidagi kinnitada.²⁵ Marika Mägi arvates tulenevad vasallisuguvõsade, aga ka talupoegade nimed algselt läänistuse nimest, ja seetõttu on üsna ootuspärane, et Koguva vasalliperekonna nimeks sai Koggo²⁶. Moora, Ligi jt mainitud Koggy perekonnad on tõepoolest seesama Koguva vasallisuguvõsa.

Tekib niisiis kiusatus pidada Hanskenit tüüpiliseks Saaremaa väikelääni-meheks-väikevasalliks. Neist suur osa olid eestlased või vähemalt eesti päritolu, enamasti kindlasti endiste vanemate järglased või muidu eliitsuguvõsade esindajad. Nende sekka lisandus aja jooksul ka sakslasi ja eesti perekonnad saksastusid järk-järgult. Segunemist soodustasid näiteks segaabiellud. Ka hilisemal ajal oli erinevus Saaremaal levinud väikemõisnike ja jõukamate talupoegade vahel tegelikkuses võrdlemisi väike ning esines omavahelisi abielusid.²⁷

Leytzkull, Keyssver, Koggy u. a. in ihrer Mehrzahl auf estnische Landälteste zurückzuführen sein dürfen.”

Vt ka **Meri, L.** 1976. Hõbevalge: reisikiri tuultest ja muinasluulest. Tallinn, lk 69.

²² **Luha, A. et al.** 1933. Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Tartu, lk 290. [Edaspidi **Luha et al.** 1933]

²³ *Ibid.*

²⁴ **Autori kirjavahetus Enn Tarveliga** 2008. E. Tarveli järgi tulenes Asmuse (Koggo,-e,-i Asmus) nimi tõenäoliselt siiski külanimest. Et külanimi Kockwa esineb alles alates 1627. aastast, ei tähenda, et nime varem polnuks. Külanimi Koguva on ilmselt kasutusele võetud isikunime (väga levinud eesnime) järgi.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ **Autori kirjavahetus Marika Mägiga** 2008. M. Mägi sõnul on Koguva nime seostatud vahel kogedega, kuid tõenäolisem tundub alamsaksakeelne *Kog* (või midagi sellesarnast: on olemas erinevaid sõnakujusid), mis tähendab väikest mere-lahte. Saaremaal on selliseks paigaks Kogula, mis omal ajal oli samuti merelahe ääres ja samuti ilmselt oluline sadamakoht.

²⁷ **Autori kirjavahetus Marika Mägiga** 2008.

LÄÄNIKORRAST JA VASALLITEENISTUSEST LIIVIMAAL

Saksa-Taani vallutustega kaasnes Liivimaal Lääne-Euroopas levinud läänikorra kinnistumine. Liivimaal ei kehtinud siiski keskaegne Lääne-Euroopa ideaalmudel: puudus üksikasjalik, kirjalikult normeeritud õigussüsteem²⁸ ja valitses tavaõigus. Esimesed läänistused Eestis tehti Tartu piiskopkonnas juba aastal 1224, pärast Tartu vallutamist, kui piiskop Hermann läänistas Otepää maavaldused Engelbert von Tiesenhausenile, oma vennale Teodorichile (kes pani aluse von der Roppi suguvõsale), Helmold von Lüneburgile ja Johann von Dolenile²⁹.

Harju-Viru (sh piiskopi)vasallid jagunesid seisulikult rüütliteks (*miles*) ja kannupoisteks (*armigeri*)³⁰. Rüütlid olid kõik, kes täitsid sõja ajal ratsateenistuskohustust. Kuna Eestimaal lasus see kohustus ainult vasallidel, st läänimeestel, langesid siin rüütli- ja vasalliseisus peaaegu kokku. Enne rüütliks saamist pidi vasalli (üldjuhul vanim) poeg teatud aja vältel teenima kannupoisina mõnda teist rüütli. Täisealiseks saanud kannupoiss löödi rüütliks siis, kui ta päris lääni. Vasalli läänita jäänud pojad jäid *de jure* elu lõpuni kannupoisteks, kuid ei kaotanud oma põhimõttelist seisuslikku võrdsust vasallidega. Teisisõnu, nad olid n-ö läänikõlblikud: läänita jäänud pojad võisid asjaolude soodsal kokkulangemisel lääni siiski pärida või välja teenida ning nõnda rüütliseisusesse tõusta.³¹

Omaette grupi moodustasid veel allvasallid (ehk järelvasallid), st mõnd suurvasalli teenivad kannupoisid või rüütlid. Harju-Viru vasallidel oli oma korporatsioon (*universitas vasallorum regis, per Estoniam constituta*), millel oli juba 1259. aastal pitser. Tallinnas oli Taani kuninga asehalduri kõrval maanõukogu (*consiliarii regis Danorum per Estoniam; Landræthe*), kellest ühe osa nimetas kuningas eluajaks Harju ja teise Viru vasallide hulgast. Maanõukogusse kuulus alul 12, hiljem 15 liiget.³² Axel von Gernet luges 15. sajandi keskpaigaks Riia peapiiskopkonnas vähemalt 57, Tartu ja Saare-

²⁸ Liivimaa olulisemad õigusallikad kuni 1561. aastani olid järgmised: Valdemar-Eriku lääniõigus (1315), Vanem Liivi rüütliõigus (14. sajandi esimene pool), Saksi maa- ja lääniõigus (14. sajand); kombineeritud õigusraamatud: Saare-Lääne lääniõigus (14. sajand), keskmine Liivi rüütliõigus (15. sajandi algus), süstematiseeritud Liivi rüütliõigus (15.–16. sajand). Vt **Bunge, F. G. von** 1847. Das liv- und esthländische Privatrecht. Th. 1, Die Einleitung, das Personen-, Sachen- und Forderungenrecht enthaltend. Reval, S. 9–10. [Edaspidi **Bunge** 1847]

²⁹ **Hausmann, R.** 1870. Das Ringen der Deutschen und Dänen um den Besitz Estlands bis 1227. Leipzig, S. 65.

³⁰ Vt **Vahtré, S.** 1980. Jüriöö. Tallinn, lk 41. [Edaspidi **Vahtré** 1980]

³¹ **Saare, T.** 2006. Eesti mõisnike vapid. Tallinn, lk 17. [Edaspidi **Saare** 2006]

³² Vt **Vahtré** 1980, lk 41; **Bunge, F. G. von** 1877. Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark. Gotha, S. 133–144.

Lääne omades vastavalt 35 ja 36 vasallisuguvõsa³³. 1241. aastal olevat Paul Johanseni järgi olnud Harju-Virus 114 vasalli ning 1558. aastal 130 vasalli, neist 41 Harjust ja 89 Virust³⁴. Kogu Taani valitsusaja oli Harju-Virus kuninga võim nõrk ja 14. sajandi algul, *interregnum*'i ajal (1332–1340), isegi peaaegu olematu. Rahulolematud vasallid vallutasid kuninga linnused ning keeldusid neid kuninglikule asehaldurile üle andmast.³⁵ Sel ajal suurendati vasalkonna privileege omavoliliselt, samuti hoogustus mõisate rajamine. Just siis anti osale vasallidest – vasallikohtu liikmetele³⁶ (*iudex vasallorum*; *Mannsgericht*) – kaelakohtuõigus, st õigus rakendada surmanuhtlust. Selles õigus oli Lääne-Euroopas ainult maahärradel ehk kõrgematel läänivaldajatel, mitte aga tavalistel rüütlitel³⁷.

Juba aastaks 1252 said Harju-Viru läänimehed Taani kuningalt Christoffer I-lt õiguse oma valdusi pärandada: see oli kuningale vajalik, et vasallid jääksid siinsetel aladel paikseks³⁸. Aastal 1315 said Harju-Viru vasallid nn Valdemar-Eriku lääniõiguse. 13. sajandil kehtis reegel, et kuninga surma järel pidi vasall aasta ja kuue nädala jooksul sõitma Taani uue kuninga juurde oma lääni uuesti vastu võtma³⁹. Kuningas Christoffer II pikendas lääni vastuvõtmise aega kolme aastani⁴⁰. Seda põhjusel, et olukord Harju-Virus leiti olevat maa kaitsmise tõttu ohtlik – las esimesel aastal sõidab üle mere kolmandik vasalle, teisel teine kolmandik ja kolmandal aastal ülejäänud⁴¹. Liivimaa konföderatsioonis olidki oma lääniõiguste laiendamisel kõige edukamad just Harju-Viru vasallid. Nad saavutasid lõpuks olukorra, kus lääni tagasiloojutamine maaisandale muutus Saksa Ordu kõrgmeister Konrad von Jungingeni 1397. aasta armukirjaga lausa võimatuks⁴². Riia peapiiskopkonna vasallid jõudsid laiendatud pärimisõiguseni aastal 1457, Saare-Lääne omad ilmselt aastal 1454, Tartu vasallid aastail 1452–1454. Seevastu Kuramaa piiskopi ja ordu põhialade läänimehed ei jõudnud ilmselt kunagi lääniõiguse

³³ **Lukas, T.** 1998. Tartu toomhärрад 1224–1558. Tartu, lk 84.

³⁴ **Johansen** 1933, S. 681.

³⁵ Vt **Vahtre** 1980, lk 42. Vt ka **Aschkewitz, M.** 1928. Die letzten Jahre dänischen Herrschaft in Estland (1344–1346). Magisterarbeit. Tartu.

³⁶ Vasallikohtu kohta vt **Schmidt, O.** 1865. Das Verfahren vor dem Manngerichte in bürgerlichen Rechtstreitigkeiten zur Zeit der bischöflichen und Ordensherrschaft in Livland. Dorpat.

³⁷ **Autori kirjavahetus Tiit Saarega** 2008.

³⁸ **Saare** 2006, lk 16.

³⁹ **Vahtre** 1980, lk 36.

⁴⁰ **Saare** 2006, lk 16.

⁴¹ **Vahtre** 1980, lk 36.

⁴² **Raudkivi, P.** 2007. Liivimaa maapäev. Ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu. Tallinn, lk 37. [Edaspidi **Raudkivi** 2007] Jungingeni armukirjaga muutusid läänid päritavaks viienda põlvni ja nii mees- kui naisliinis.

samalaadse laiendamiseni.⁴³ Nad saavutasid selle alles 1561. aastal Sigismund Augusti privileegiga, mis kehtestas aga juba alloodid.

Liivimaa stiftide⁴⁴ vasalkonnad võlgnesid oma poliitilise tähtsuse kiire tõusu peaaegselt alalistele tülidele oma maahärrade ja Liivi ordu vahel, mistõttu mõlemad pooled otsisid abi vasallidelt kui kohapeal tegelikult sageli otsustavalt sõjaliselt jõult. Vasalkonnad asusid ordu vastu tavaliselt siis, kui see ähvardas teoks teha oma kavatsuse inkorporeerida piiskopkonnad Liivi ordu (näiteks 15. sajandi alguses, mil Liivi ordu surus läbi omameelsete määramise piiskoppideks).⁴⁵ Tõnis Lukas on väitnud, et Saare-Lääne piiskopkonna juhtimisel ei etendanud kohalik vasalkond nii olulist rolli kui Tartu stifti vasallid sealse piiskopkonnas⁴⁶. Ometi ei saa seda seisukohta pidada õige, sest Saare-Lääne piiskopkonna juhtimisse sekkusid vasallid vägagi intensiivselt (näiteks aastal 1532, kui piiskopi vasallide hulgas tekkis fraktsioon, kes polnud nõus Reinhold von Buxhövdeni saamisega piiskopiks, ning see tõi kaasa kodusõja⁴⁷).

Kui keskaegsel Liivimaal oleks olemas olnud ka nn lipurüütlid⁴⁸, siis kajastuks see kindlasti ajastu dokumentides, sest lipp oli vapist palju olulisem ja üldisem sümbol. Liivimaa aladelt on lippude kohta üldse väga vähe kirjalikke ülestähendusi. Liivimaa osatisriikide iga vasalkond pani välja ühe lipkonna, sest vasalle oli vähe. Vaid Liivi orduväkke ilmus iga komtuur ja foogt oma lipuga. Teada on Liivi ordumeistri ja maamarssali, Aizkraukle komtuuri, Viljandi komtuuri ja ühe Kuramaa orduvalduse lipp⁴⁹. On levinud

⁴³ *Ibid.*, lk 38.

⁴⁴ Stift oli keskajal piiskopi ilmaliku võimu piirkond, piiskopile alluv maavaldus.

⁴⁵ Vt **Vasar, J.** 1930. Taani püüded Eestimaa taasvallutamiseks 1411–1422. Dänemarks Bemühungen Estland Zurückzugewinnen 1411–1422. Tartu, lk 37–38. Paavst Bonifatius XI bulla järgi (7. aprill 1397) võis Riia peapiiskopiks olla vaid ordu liige. Vt **Raudkivi** 2007, lk 80.

⁴⁶ See ilmneb kohalikust diötseesist (piiskopkonnast) pärinevate toomhärrade vähesuses. Vt **Lukas, T.** 2004. Saare-Lääne piiskopkonna toomhärnad 1228–1563. – Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast / Bistum Ösel-Wiek: Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland. Toim. Paras, Ü. et al. Läänemaa Muuseumi väljaanne. Haapsalu.

⁴⁷ Vt **Kreem, J.** 2006. Valge Daam, Brandenburgi markkrahv Wilhelm ja kesk-aegse Liivimaa reformikatsed. Läänemaa Muuseumi toimetised, nr 10. Haapsalu; **Kreem, J.** 2004. Tülidest Saare-Lääne piiskopitooli ümber 15. sajandil. – Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast / Bistum Ösel-Wiek: Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland. Toim. Paras, Ü. et al. Läänemaa Muuseumi väljaanne. Haapsalu, lk 73–82.

⁴⁸ Lipurüütlite analoogia oli Inglismaal *banneret*, Saksamaal *Bannerherre*. Need panid välja oma väesalga või juhtisid kuninga vägesid ning seetõttu olid hierarhias kõrgemal kui tavarüütlid.

⁴⁹ Mainitud lipud on Liivi orduharu käest ära võetud 13. septembril 1431. a toimunud Nakeli (Dabki) lahingus. Poola poolel osalesid Jan Jardginewski, Nakeli

arvamus, et Liivimaa sõjajõud jäid kõrvale 1410. aastal toimunud Tannenbergi lahingust, millega algas Saksa Ordu allakäik. Poola diplomaat ja kroonik Jan Długosz (1415–1480) koostas aastal 1448 koos heraldik Stanislaw Durinkiga 48-leheküljelise pärgamentmanuskripti “Banderia Prutenorum”, kus on ära toodud 56 Saksa Ordu *vexillae*’d ehk lippu. Samuti avaldas Długosz need lipukirjeldused oma suurteoses “Annales seu cronicae incliti regni Poloniae”. Annaalides 47. lipu kohta kirjutas Długosz, et seda lippu kandnud lipukonna moodustasid liivimaalased ja lipp ise oli trikoloor: ülal kollane, keskel valge ja all punane väli. “Banderia Prutenorumis” kannab kõnealune lipp järjekorranumbrit 37 ja seda on kirjeldatud kui Reinimaa rüütlite lippu, “mida juhtis [...] rüütel, kelle all võitles 60 piiki, nende seas olid Reini, Saksa- ning Liivimaa suurimad ja kuulsaimad rüütlid, kes tulid aitama Saksa Ordut oma raha eest ning kel seetõttu oli oma lipp, mis esindab nende hõimu, rahvast ja perekonda”.

*Banderium militum de Reno et de Almaniam, quod ducebat [...], miles; sub quo locate erant sexaginta lancee de militibus egregiis et prestantibus Rinensibus et Almanis [et] Liouonitis, ferendo auxilia cruciferis de propria substantia; et ideo proprium et singulare habuerunt banderium genus eorum, nacionem et familiam representans.*⁵⁰

Üldiselt arvatakse, et see lipp kuulus ühele Danzigi väekontingendile. Samuti arvatakse, et “Banderia Prutenorum” ääremärkus, milles mainitakse, et need rüütlid tulid Liivimaalt, on hilisem täiendus algsele, kus mainitakse ainult, et rüütlid tulid Saksa- ja Reinimaalt. Siiski pidi Jan Długosz enne annaalide kirjutamist teadma “Banderia Prutenorum” vastukäivat informatsiooni.⁵¹ Liivimaa üks juhtivamaid aadlisuguvõsasid Tiesenhausenid kandsid

kastellaan Bartosz (III) Wesemborg ja Kamieni kastellaan Pobrogost Kolenski. Liivi ordu poolt võtsid lahingutegevusest osa Aizkraukle (sks Ascheraden) komtuur Johann Spar von Herten ja Dünaburgi komtuur Walther van Loe (kes lahingus ise arvatavasti ei osalenud). Liivi ordu maamarssal Werner von Nesselrode langes vangi ning vabanes alles 1434. a. Nakeli lahingus langes Nacheli komtuur Jost von Hohenkirchen. Vt **Katzenellenbogen, L. von; Narrenstein, J. von.** 1995. Banners from the Battle of Tannenberg. A critical review of Die "Banderia Prutenorum" des Jan Długosz – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410 by Sven Ekdahl. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976).

<<http://www.s-gabriel.org/heraldry/lothar/tannenberg.html>>, (03.08.2010).

⁵⁰ **Banderia Prutenorum – Tertius.**

<<http://www.laborunion.lt/memorandum/ru/modules/banderia/tertius.htm>>, (03.06.2010).

⁵¹ Vt lähemalt **Klein, A.; Nowokowski, P.** 2000. Banderia apud Grunwald II. Chorgwie kryżackie pod Grunwaldem. – Teutonic Banners at Grunwald. Łódź, p. 102.

kuni Liivimaa konföderatsiooni lagunemiseni Riia peapiiskopkonnas siiski tiitlit *Bannerherr*. Esimene lipuhärra oli *dominus, miles* ja Riia peapiiskopi vasall Hans von Tiesenhausen, kes kandis lahinguväljal Neitsi Maarja lippu (*Marienfahne*).⁵² Ta langes 5. märtsil 1279. aastal Aizkraukle lahingus koos Liivi ordumeistri Ernst von Ratzeburgi, 71 orduvenna ja Taani kuninga asehalduri Eilard Oberchiga.

Seega tuleb vasallide all mõista siinseid läänimehi, st rüütleid, kes said lääni oma maaisanda (Liivi ordu, piiskopid, Taani kuningas) teenimise eest. Eesti ala läänimehed pärinesid peamiselt Saksimaalt, Mecklenburgist ja Vestfaalist. Sotsiaalselt päritolult olid nad lihtrüütlid ja miniseriaalid (aadlipäritoluta teenistuslased), kes Saksamaal läänimeeste hulka ei kuulunud.⁵³ Nad kõik, välja arvatud ordurüütlid, olid Liivimaal vasallid ja moodustasid ülemisandat ehk maahärrat teeniva korporatsiooni – vasalkonna.

EESTLASTEST VASALLID

Eesti ja Läti aladel toiminud ühiskond oli 13. sajandi alguses muutumas hierarhiliseks. Seda juhtisid kohalikud vanemad, keda kroonik Henrik nimeb *seniores* (vanemad) ja *meliores* (paremad). Maa vallutamiseks tuli kohalik ülikkond kas hävitada või enda poole meelitada. Seega jaotus ülikkonna tegevus laias laastus kaheks: ühed, kes võitlesid raevukalt sissetungijate vastu ja sõdade tulemusel hukkusid, ning teine osa, kes alistusid peaaegu vastupanuta.⁵⁴ Loomulikult oli kohaliku ülikkonna hulgas ka neid, kes osutasid alul vastupanu, kuid hiljem alistusid ja said läänimeesteks. Üheks mooduseks kohalikke ülikuid enda poole võita oli nende eelisseisundi säilitamine ja kindlustamine (näiteks liivlaste Kaupo, Tälava latgalite vanemad jne). Isiklikud vabadused säilisid kahtlemata esmajoones just ülikutel, aga ka nn sõjaliselt parematel (*meliores*).⁵⁵ Taanlased võtsid Põhja-Eestis oma vasalkonna hulka eestlasi, kes olid kõigi eelduste kohaselt siinsed ülikud⁵⁶. Juba 1300.

⁵² Vt **Stackelberg, O. M. von** 1930. Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften: Teil Estland 2:1,2. Görlitz, S. 394, 396.

⁵³ **Saare** 2006, lk 15.

⁵⁴ **Ligi, H.** 1961. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Eesti NSV Teaduste Akadeemia, ajaloo instituut. Tallinn, lk 53. [Edaspidi *Ligi 1961*]

⁵⁵ **Arens, I.** 1974. Korbe vasallisoost “Lennowe” ning isiklike vabaduste säilitamisest mõnedel Lääne- ja Pärnumaa aladel Rootsi aja alguseni. – *Verbum habet Sakala*. New York, Stockholm jt, lk 147. [Edaspidi *Arens 1974*]

⁵⁶ “*Liber Census Daniae*” Eestimaa nimistus esinevad vasallidena Villelemp, Clemens Esto, Herman Osilianus, Asea, Hiltae, Lubricht Polipae, Haenrich van Anger, Ropae, Vanae, Albern de Kokael, Bertald de Maekius, Albert de Osilia *etc.*

aastate algusest hakati läänistama maid ka alama lääniõiguse alusel. Ka väikelääne jagati tõenäoliselt eelkõige eesti ülikute järglastele.⁵⁷

Eestlaste osakaal läänimeeste seas 13.–14. sajandil on ajaloolaste hulgas olnud korduvaks vaidlusteemaks⁵⁸. Enne Jüriöö ülestõusu oli eesti soost vasallide osakaal Taanile kuulunud Eestimaa hertsogkonnas erinevatel hinnangutel 10–35%⁵⁹. Rohkem oli eestlasi allvasallide ja ordualade väike-läänimeeste seas, kusjuures eriti arvukalt just Saaremaa mõisnikkonnas.

Liivi ordu valdustes oli erinevalt Taani omadest (kus valitses meeslääniõigus) palju väikeläänimehi. Ordu kui sõjaline organisatsioon rahaldas ise enda raskeratsaväe vajaduse, mistõttu polnud vaja rüütlite vasalliteenistust. Liivi ordu suurendas oma sõjalist võimsust, loovutades päriselanikele väikelääne.⁶⁰ Neid esineb kõige arvukamalt Kuramaal (leedulaste vastu) ja Järvamaal, mis oli kuni 1346. aastani piiriprovinis Taani ja Liivi ordu valduste vahel⁶¹.

Kuigi väikeläänide andmist alama lääniõiguse⁶² alusel praktiseeriti kindlasti juba 1200. aastatel, on esimene dokumentaalselt tõestatud juhtum teada 1333. aastast. Siis läänistas ordumeister Eberhard von Munhaim liivlasele nimega Toutego kaks adramaad, vabastades ta hinnusest⁶³ ja teotööst. Vanim seda tüüpi läänikiri Eesti alalt, Järvamaalt, pärineb 1507. aastast, mil Wolter von Plettenberg läänistas Kuru talupojale Jurgen von Curgwamesile ühe adramaa samadel tingimustel, “[...] nagu teised vabad samas Järva amet-

Vt **Johansen** 1925; **Johansen, P.** 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Reval. [Edaspidi **Johansen** 1933]

⁵⁷ **Ligi** 1961, lk 53.

⁵⁸ E. V. Saks hinnangul tuleb läänistamisel arvestada keskaegset feodaalajastu printsiipi, mille järgi said vallutatava või kristianiseeritava maa kohalikud ülikud uuel lääniisandalt oma valdused lääni korras ning lääniõiguse alusel tagasi. See pidi toimuma kokkuleppel uue lääniisandaga ja viimase jaoks vabatahtlikult.

Saks, E. V. 1971. Eesti soost vasalkond. Jüriöö mäss: revideerivaid seisukohti ürikute alusel. Philadelphia. [Edaspidi **Saks** 1971] Vt lisaks **Vahre** 1980; **Saks** 1994. Commentaries on the Liber Census Daniae: studies in mediaeval European history. Montreal; **Arens** 1974, lk 145–182.

⁵⁹ E. V. Saks on arvanud, et kogusummas umbes 35% Harju- ja Virumaa aadlikest-vasallidest olid ajavahemikus 1220 kuni 1345 ja hiljemgi eesti päritolu. **Saks** 1971, lk 18.

⁶⁰ **Ligi** 1961, lk 54.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² Kohalik lääniõigus, näiteks Kura või Liivi lääniõigus. Selle alusel ei lasunud maa-vabadel talupoegadele omaseid koormisi, vaid nad kandsid sõjateenistuskohutust (hiljem rahuajal käskjalakohustust). Enn Tarveli arvates oli nende erinevus vasallidest, läänimeestest mitte juriidiline, vaid majanduslik: neile ei kuulunud sõltuvaid talupoegi, vaid nad tegid tööd ise. **Tarvel** 1972, lk 111.

⁶³ Hinnus on talupoegade regulaarne naturaalmaks maaomanikule.

konnas oma vaba maad valdavad ja kasutavad [...]“⁶⁴. Järvamaalt on läänistusi saanud veel 1519. aastal Peter van Kardenell koos poegade Peetri ja Hansuga ning 1526. aastal Janus van Kyaver⁶⁵. Seega ei ole eesti ja liivi päritolu meestele antud läänistused olnud haruldased⁶⁶. Samuti on ajaloost teada mitmeid juhtumeid, kus kohalikku päritolu mehed on olnud endale valdusi⁶⁷. Nagu eespool mainitud, on eesti soost vasallide ja väikevasallide osakaal olnud kõige suurem Saaremaal, mis oli kogu keskaja jooksul jaotatud Liivi ordu Maasilinna foogtkonna ja Saare-Lääne piiskopi vahel.

LIIVI SÕJA ALGUS SAAREMAAL

Kui Liivimaa konföderatsioonil oli 14.–15. sajandil õnnestunud tõrjuda välisvaenlaste sissetunge ning anda naaberkonnas vastulööke, siis 16. sajandil tugevnesid märgatavalt Moskva, Rootsi ning Poola-Leedu riik. Hoobiks oli ka Saksa Ordu Preisimaa-valduste sekulariseerimine 1525. aastal, mistõttu sinne tugevaim sõjaline jõud – Liivi ordu – ei saanud enam loota Preisimaalt tulevale abile. Ka Saksa Rahva Püha Rooma Keisririigi sõjaliste ressursside koondamine Ottomani impeeriumi vastu tähendas Liivimaale halba. Liivimaa nõrkus ei jäänud naabritele märkamata. Kiiresti tugevnenud ja tatarlaste arvel kasvanud Moskva riigi rüüstevägi tungis 1558. aasta jaanuaris nn Tartu maksu ettekäändel Liivimaale⁶⁸. Ajaloolane Margus Laidre on nimetanud aastatel 1558–1583 peetud Liivi sõda 16.–17. sajandil toimunud Saja-aastase sõja üheks etapiks, mille tulemusel jaotati ümber võimupiirid kogu Kirde-Euroopas⁶⁹.

Alanud sõjategevusest Moskva suurvürstiriigi ja Liivimaa maaisandate vahel ei jäänud kõrvale ka Saare- ja Muhumaa. Juba 1. augustil 1558. aastal informeeris Saare-Lääne piiskop Johannes Harju-Viru rüütelkonda ning

⁶⁴ Ligi 1961, lk 55.

⁶⁵ Arens 1974, lk 149.

⁶⁶ 5. mail 1446. aastal läänistas ordumeister Vincke von Overberch Liivi õiguse alusel vendadele Hennickele ja Vilmasale, Pitkejane poegadele (*der Pitkejane Söhnen*) Kirschholmi lossipiirkonnas 1¼ adramaad. **Bruiningk, H. von und Busch, N.** 1908. *Livländische Güterurkunden* (aus den Jahren 1207 bis 1500). Riga, S. 296 (320). [Edaspidi **Bruiningk, Busch** 1908]

⁶⁷ 19. mail 1388. aastal müüs Liivi ordu Riia linnusekomtuur Engelbert Haver vabatalupojale Melewald Nicolaus Poykenile Liivi õiguse alusel ühe tüki maad. Vt **Bruiningk, Busch** 1908, S. 129 (124).

⁶⁸ **Kruus, H.** 1924. *Vene-Liivi sõda (1558–1561)*. Tartu, lk 43 [Edaspidi **Kruus** 1924]

⁶⁹ **Laidre, M.** 2000. *Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil*. – Akadeemia, nr 5. Tartu, lk 931–956.

Tallinna raadi ordumeistrilt saadud kirjast, mille järgi tuli saata Läänemaa ja Saaremaa piiskopi maadelt aadli sõjateenistus, jalaväelased ja talupojad Pärnu linna piirkonda. Siinses kirjatükis pole võimalik anda detailset ülevaadet kogu Liivi sõja poliitilistest tagamaadest ega sõjategevusest⁷⁰. Siiski toob autor välja mõned olulisemad sündmused, mis võivad olla seotud Koguva maavabade osalemisega.

Liivi sõja alul, 1558.–1559. aasta vaherahu⁷¹ lõppedes, mobiliseeris Liivi ordu üsna suure talupoegade maakaitseväge⁷². Eesti alalt on teada täpsemalt vaid Maasilinna foogtkonna kohustused, ülejäänud andmed pärinevad Liivi ordu Läti alade kohta⁷³.

Maasilinna foogt kuulus ordumeistri käsknike-nõunike nn laiemasse ringi. Kitsamasse ringi kuulusid vähemalt 15. sajandil maamarssal, Järva foogt, Viljandi ja Tallinna komtuur ning Alüksne ja Kuldīga komtuur⁷⁴. Foogtkonna keskus asus Maasilinna linnuses (Soneburg), mida hakati 1345. aastal rajama saarlaste poolt hävitatud Põide ordulinnuse asemele⁷⁵.

13. ja 14. sajandi jooksul jõudsid valdused kuuluda nii Liivi ordule kui Saare-Lääne piiskopile. Lõplikud piirid pandi paika alles 1438. aastal. Maasilinna foogtkonna läänistamata alad jagunesid nelja ametkonda (Saare-mõisa, Maasi, Kihelkonna ja Muhu), mida juhtisid valitsejad (*Amtleute, Landknechte*).⁷⁶ Maasilinna foogtkonna maad olid enamikus ordu enda käes: vaid hea mullastiku ja tiheda asustusega Põide aladelt on teada rohkem läänistusi⁷⁷. Muhus on keskajast teada vaid üks eramõis: 1534. aastal loovutas

⁷⁰ Liivi sõja kohta vt lähemalt **Kruus** 1924; **Adamson, A.** 2009. Hertsog Magnus ja tema “Liivimaa kuningriik”. Doktoriväitekirj. Tallinn. [Edaspidi **Adamson 2009**]

⁷¹ 1559. aasta kevadel tegi Moskva Liivimaaga vaherahu, et võidelda tatarlaste vastu.

⁷² **Koit, J.** 1966. Estnische Bauern als Krieger während der Kämpfe in Livland 1558–1611. – Eesti Teadusliku Seltsi aastaraamat, nr 4. 1960–1964. Stockholm, S. 24–26. [Edaspidi **Koit 1966**]

⁷³ Lisaks mainitud Maasilinna orduväele pidi näiteks Dobeles komtuur välja panema 80 hobust (ratsanikku) ja 400 talupoega. Kandavā foogt pani välja 40 hobust, 200 talupoega ning aadel 48 hobust ja 224 talupoega. Grobiņa foogtilt tuli 30 hobust ja 200 talupoega, lisaks kohalik aadli ratsateenistus. Ventspils komtuuri panus oli 30 hobust ja 100 talupoega ning aadli oma 12 hobust ja 20 talupoega. Jelgava lossi-foogt pani välja 47 hobust, Bauska foogt 40 hobust, mõned jalaväelased suurtükkide juurde ja 600 talupoega ning aadel 32 hobust ja 219 talupoega. Rēzekne foogtilt laekus 30 hobust, aadlilt 100 hobust ja 500 talupoega, v.a voorisulased. *Ibid.*, S. 24–25.

⁷⁴ **Põltsam-Jürjo, I.** 2008. Liivimaa väikelinn varase uusaja lävel. Uurimus Uus-Pärnu ajaloost 16. sajandi esimesel poolel. Doktoritöö. Tallinn, lk 45. [Edaspidi **Põltsam-Jürjo 2008**]

⁷⁵ **Luha et al.** 1933, lk 281.

⁷⁶ *Ibid.*

⁷⁷ 1396. aastal läänistati Nils Paykelile Rymecke mõis 6½ adramaaga, 1441. aastal vendadele Könningitele 28 adramaad Koigi ja Kardja külas. Tumala oli Schulman-

Johannes Westphalen oma Loysise-nimelise mõisa oma väimehele Peter Ganzile. Tema nimest tuleneb ka mõisa eestikeelne nimetus Kantsimõis⁷⁸. Maasilinna foogtiksi oli tol ajal Heinrich von Lüddingshausen-Wulff⁷⁹. Viimane pidi 1560. aasta kevadel lisaks oma ja foogtkonna aadli ratsanikele (22 hobust) ning sõjasulastele (12 meest suurtükkide juurde) välja panema 700 eesti ja 100 rootsi talupoega. Aadlimõisate talupojad jäid sellest arvestusest välja (neid võeti vaid voori)⁸⁰. Maasilinna foogti ülesandeks oli ka 50 ratsaniku kokkukutsumine linnusesse, st Maasilinna, ning nende hoidmine võitlusvalmiduses. Samuti oli vaja värvata 15 *Landsknecht*'i⁸¹, et Saaremaa päris kaitseta ei jääks.

Maasilinna foogtkonna väkkekutset võiks tänapäeval nimetada lausa üldmobilisatsiooniks, võttes arvesse selle erakordset ulatust. 1569. aastal

nide, Otimõisa Uexkülli valduses. Vt *ibid.*, lk 286. Aastal 1495 läänistas ordumeister Plettenberg Heinrich Schulmannile Tumala mõisa. Orissaare mõisas kuulus ordu ajal 14¼ adramaad Treidenite perekonnale. **Buxhövdén, F.** 1851. Beiträge zu einer älteren Geschichte der Oeselschen Landgüter und ihrer Besitzer. Riga, S. 132, 135. [Edaspidi **Buxhövdén 1851**]

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ Heinrich Lüddingshausen-Wulffi vanemad olid Heinrich Wulff-Lüddingshausen ja Henrike von Hanxleden. Lüddingshausen-Wulff saabus 1510. aasta paiku Vestfaalist Liivimaale ning liitus peagi Liivi orduga. Aastatel 1532–1533 oli ta Tallinna linnusekomtuur (*Hauskomtur*). Seejärel oli Wulff samas ametis ühes teises Liivi ordu linnuses, kuid pole täpselt teada, millises. 1540. aastal sai temast Kandava foogt, 1550. aastal Maasilinna foogt. 1561. aastal, ordu alistumisel Poolale, keeldus Wulff Maasilinna foogtkonda käest andmast. Ta püüdis Maasilinna Taanile (hertsog Magnusele) maha müüa ning nimetati 1562. aasta lõpus Taani alade asehalduriks Saare-, Lääne- ja Kuramaal. Reaalset võimu Wulffil ilmselt polnud, sest ametist lahkunud Diedrich Behri asemel saabus Taanist Saaremaale uueks asehalduriks Christian Valkendorf. Foogtkonna hinnaks määrati lepinguprojektis 15 000 taalrit, foogtile 500-taalrine aastapension ja läänimõis. Wulff jäi endiselt Maasilinna alade valitsejaks, ent 1563. aastal alanud Põhjamaade Seitsmeaastane sõda katkestas Maasilinna ostuplaanid. Wulffil tuli hoopis foogtkonna tuludest, oma säästudest ja laenudega katta sõjategevusega seotud kulutusi, kusjuures hiljemalt jaanuaris 1564 andis ta Maasilinna lõplikult taanlastele. Lõpuks vaesus Wulff täielikult ja lahkus saarelt. 1568. aasta mais nimetatakse teda juba endiseks asehalduriks. Aprillis 1569 viibis ta Suur-Kihelkonna mõisas, kust suundus Kettleri võimualale. Oma ülejäänud elu elas Wulff vaesunud ja kibestunud mehena, olles sugulaste ülalpeetav. Pärast Wulffi surma püüdsid tema sugulased Taanilt raha kätte saada, kuid ilmselt edutult. Vt **Adamson** 2009; vrd ka **Fenske, Militzer** 1993, S. 742.

⁸⁰ **Koit** 1966, S. 25.

⁸¹ Kui välismaa palgasõdureid esines Liivimaal üksikult ja üksuste kaupa juba varasematel sajanditel, siis teadaolevalt esimene 1500-meheline *Landsknecht*'ide üksus osales ordumeister Wolter von Plettenbergi väes 1502. aasta sõjategevuses Moskva suurvürsti vastu. Vt **Lossius, J.** 1878. Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute. Leipzig, S. 54.

korraldatud Rootsi adramaarevisjoni järgi oli endistel ordumaadel Muhus $350\frac{1}{5}$ asustatud adramaad 341 adratalu ja 74 üksjalakohaga⁸², $33\frac{1}{2}$ tühjaks jäänud adramaad ja 35 tühja talu. 1564. aastal oli Hiiumaa endistel ordualadel⁸³ $133\frac{5}{8}$ adramaad 171 adrataluga, 6 poolpundenikukohta⁸⁴, 203 üksjalakoha ja 120 vabadikku. Seega oli endise Maasilinna ordufoogti maadel (Ida-Saaremaa, Muhu ja Ida-Hiiumaa) kokku $517\frac{5}{8}$ adramaad, 545 adratalu ja 283 üksjalakoha, sealhulgas poolpundenikud. Vabadikud tuleb kõrvale jätta, sest sõjateenistuses nad vaevalt osalesid. Kokku võeti nimekirja järgi teenistusse umbes 800 talupoega ehk igast majapidamisest tuli anda üks mees. Kui mitte arvestada üksikjalgu ja poolpundenikke, siis anti poolteist meest igalt adramaalt, kusjuures rootsi asustusega külates oli see koormis veel kaks korda suurem.⁸⁵

Maasilinna talupoegade väkkekutsest suuremat kasu siiski polnud. Aastatel 1559–1560 keeldus uus ordumeister Gotthard Kettler⁸⁶ talupojamalevat sõjas kasutamast, ehkki talupoegi mingil määral tema väes muidugi oli.

KOGUVA MAAVABAD LIIVI SÕJAS

Sõjateekonnast ei jäänud puutumata ka Koguva maavabad. Kuigi eespool mainitud Maasilinna alade väkkekutse ei saavutanud tõenäoliselt oma eesmärgi ja Liivi ordu likvideeriti 1562. aastal, algas 1563. aastal Põhjamaade Seitsmeaastane sõda (edaspidi: *Seitsmeaastane sõda*). Selles sõjas olid Liivimaal peamised osapooled rootslased ja leedulased, keda toetasid nn mõisamehed.⁸⁷ Taanlased olid algusest peale pigem kõrvaltvaatajad. Koguva

⁸² Üksjalakoha on üksjala kasutuses olev majapidamine ja maa. Üksjalg oli 15.–17. sajandil Eestis väljaspool kogukonnamaad asunud talupoeg, kelle põllumaid ei arvestatud veel adramaades.

⁸³ Ida-Hiiumaal kuulus Maasilinna foogtkonda 9 vakust: Kassari, Wairo, Pühalepa, Sarve, Hellamaa, Kukka, Palu, Kärkla ja Reigi. Vt **Koit. J.** 1952. Über die politische Abgrenzung der Insel Hiiumaa (Dagö) im Mittelalter. – Eesti Teadusliku Seltsi aastaraamat 1945/49, nr 1. Stockholm, S. 80.

⁸⁴ Pundenik on 15.–17. sajandil Saare- ja Hiiumaal elanud talupoeg, kelle põhi-koormis oli algselt ühe laevanaela suurune viljaanum (1 laevanael = 1 pund = 272,5 liitrit).

⁸⁵ Aastal 1564 kuulus Hiiumaal asuvatel endistel Maasilinna ordualadel rootslastele $23\frac{5}{8}$ adramaad, 58 adratalu, 6 poolpundenikku, 39 üksjalga ja 33 vabadikku. Kui see kõik kokku arvestada, siis tuli anda kaks meest igast talust ja isegi neli meest igalt adramaalt. Vt **Koit** 1966, S. 26.

⁸⁶ Eluaastad umbes 1517–1587, Liivi ordumeister aastatel 1559–1562 ja Kuramaa hertsog aastatel 1562–1587.

⁸⁷ Vt **Adamson** 2009.

Hansken suri juba enne orduvõimu lõppu⁸⁸. Teadaolevalt teine Maasilinnas väljaantud Koguva ürik pärineb 24. detsembrist 1565. aastast. Siis kinnitas ennast kogu Saaremaa asehalduriks tituleerinud viimane Maasilinna ordufoogt Heinrich von Lüddingshausen-Wulff Koguva Hanskeni poja Asmuse lääniõiguse ja vabastas ta ühtlasi kostituskohustusest. See, et Asmus oli osalenud sõjategevuses, on Lüddingshausen-Wulffi ürikus otsesõnu ära toodud.

*“[...] mina olen kaalunud ja südamesse võtnud, mil kombel Koggo Asmus kogu selle minu piirkonna valitsemise aja on minu juures sõjakäigul põlisvaenlase moskoviidi vastu ja niihästi ka praegu käivas mõlema kuningliku võimukandja, Taani ja Rootsi sõjamõllus ennast koos oma pojaga oma võimalust mööda enam kui teised talupojad ustavalt kasutada lasknud ja üles näidanud, oma õigetele ülemustele ka igal ajal vankumatult truuks jäänud [...]”*⁸⁹ Just truuduse ja ustavuse eest on Wulff vabastanud Asmuse kostituskohustusest. Igatahes on allikatest näha, et Asmuse teened Taani kuningliku asehalduri ees polnud väikesed, kuid millised need olid, võib ainult oletada. Ago Rullingo arvates pole selge, kas mõeldud oli Asmuse ja tema poja otsest osavõttu sõjategevusest. Võimalik, et nende teened võisid piirduda kiireloomuliste teadete edasitoimetamisega, mis olid sõjaolukorras seotud suuremate ohtudega⁹⁰.

Millise väeüksuse koosseisus võis Asmus sõjategevusest osa võtta? Nagu eespool mainitud, pidi Maasilinna ordufoogt 1560. aasta kevadel Maasilinna linnusesse kokku kutsuma 50 ratsanikku. Et tegemist ei olnud aadli ratsateenistusega, selgub eraldi arvestusest, mille järgi tuli Maasilinna foogtkonnast kokku 22 aadli-ratsateenistuslast. Arvestades Plettenbergi läänikirja, mille kohaselt pidi Hansken “olema kohustatud pidama üht head sõjaratsut herra foogtile välja läkitada, kui tarvis tuleb”⁹¹, võis Hanskeni poeg Asmus vabalt olla üks neist 50 ratsanikust.

Teise võimalusena võis Asmus kuuluda nende 700 talupoja hulka, kes Maasilinna ordualadelt mobiliseeriti. Kuna talupoegadest maakaitseväelaste arv on küllaltki suur, tuleb oletada, et maleva allüksuseid juhtisid kohalikud vanemad, olid need siis küla- või vakusevanemad⁹² (Hanskenit on läänikirjas nimetatud kui *Oldeste*). Juba keskajast on teada, et talupoegadest maakaitse-

⁸⁸ Tarvel, P. et al. 1940. Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Tartu, Tallinn, lk 16.

⁸⁹ Vt Priidel 2001, lk 132. Heinrich Lüddinghausen-Wulffi (lääni)kinnituskiri ordumeister W. von Plettenbergi läänikirja juurde, välja antud Maasilinnas 24. detsembril 1565. aastal.

⁹⁰ Vt Rullingo 2009, lk 5.

⁹¹ Vt eespool läänikirja teksti.

⁹² Vakus või vakk on hulgest küladest koosnev haldus- ja maksustusüksus 13.–17. sajandil; ka lähestikku asuvate külade talupoegade kokkutulek, kus pandi kokku mõisnikule tasutav koormis.

või abiväge juhtisid talurahvavanemad⁹³. 1560. aastal need mobiliseeritud talupojad kindlasti enam sõjategevuses venelaste vastu ei osalenud, kuid arvatavasti mobiliseeriti nad ka 1559. aasta sügisel, mil Liivi ordu panustas suurima arvu võitlejatega. Sõjategevus käis siis peamiselt Tartumaal ja Laiuse ümbruses.⁹⁴ Aastal 1560 hakkas Maasilinna foogt juba hertsog Magnuse ja Taaniga kokku mängima ega osalenud sõjas Moskva vastu. Venelaste 1560. aasta rüüsteretk Läänemaale tema valdusi ei puudutanud, sest Maasilinna ordufoogtil polnud seal enam valdusi: sealsed endised ordumõisad olid Pärnu komtuuri võimkonnas. Pealegi olid need formaalselt eramanduses (nt Lihula ordumõis oli Pärnu komtuuri eravalduses ja iga järgmine komtuur pidi selle eelmiselt või tema pärijatelt välja ostma).⁹⁵

1562. aasta jaanuaris läks Lüddingshausen-Wulff ametlikult Taani poolele üle. Sama aasta 28. mail saabus Maasilinna Taani *Hauptmann* Johann von Köckeritz oma meestega ning Lüddingshausen-Wulffist sai kuninga asehaldur⁹⁶. 16. sajandil ilmnis Liivimaal üha selgemalt siinsete ordukäsknike iseseisvumine ordumeistrist: nad hakkasid muutuma ordumeistri ametnikest oma haldusala pooliseseisvateks valitsejateks⁹⁷. Hiljem, Liivi sõja ajal, ei moodustatud Saaremaal enam nii suurt talupoegade maakaitseväge (1568. aasta Kurselli sõjaretke ajal Maasilinna koondati paarsada talupoega). Seega pidi Asmuse arvatav hilisem teenistus aastatel 1559–1565 (kuni Lüddingshausen-Wulffi ürikuni) kulgema siiski üksustes, mida tavatsetakse kutsuda mõisameesteks⁹⁸. Mõisameestest ehk aadli maakaitseväest kujunes Eestimaal pärast Liivi sõja lõppu välja regulaarne aadli ratsateenistus⁹⁹.

⁹³ Blumfeldt 1949, S. 166.

⁹⁴ Pärast Liivi ordu hävingut langes Liivimaa erinevate isandate võimu alla: Liivi ordu alistus Poola-Leedule, Tallinn ja Harju-Viru rüütelkond Rootsile, Saare-Lääne piiskopkond Taanile, samas enamik Mandri-Eestist oli venelaste valduses. Selline oli olukord 1561. aasta lõpuks.

⁹⁵ Autori kirjavahetus A. Adamsoniga 2008.

⁹⁶ Vt Helk, V. 1988. Zwei Musterrollen von Hapsal und der Wieck aus dem Jahre 1563. – Ostdeutsche Familienkunde, Heft 3. Inzingen, S. 250.

⁹⁷ Põltsam-Jürjo 2008, lk 49.

⁹⁸ Mõisameeste üksused koosnesid suuresti kohalikust aadlist ja nende meestest, tegemist oli sisuliselt aadli maakaitseväega. Mõisameeste tegevust kajastavates eestikeelsetes töodes on see aspekt varem tähelepanuta jäetud. Mõisameeste juhid olid enamasti rüütelkonna kohalikud esindajad (Kursell, Maydell, Dücker, Uexküll, Rosen jne), välismaalasi oli rittmeistrite seas suhteliselt vähe. Kohalike aadlike tegevuses ei tohiks alahinnata nende soovi leida oma kodumaale parim võimalik maa-isand. Kahtlemata oli mõisameeste juhtide hulgas ka avantüriste. Samas ei tohiks unustada, et nende tegevust, eriti 1560. aastatel, oli kindlasti mõjutanud ka rüütelkonna juhtfiguuride tegevus ja tahe, sest määrav oli aadelkonna kui suurmaaomanike huvi säilitada rahu ja oma privileegid. Mõisameeste tegevus näitab ilmekalt, kuidas üks relvakandmisõigusega elanikkonnakiht organiseerus ja üritas segastes oludes

Saaremaal paiknesid aastail 1563–1564 Taani ja hertsog Magnuse teenistuses olnud mõisameeste rittmeisterite Jürgen von Tiesenhauseni¹⁰⁰ ja Heinrich Dückeri¹⁰¹ lipkond¹⁰². Tiesenhauseni lipkonna kohta käivas arveraamatus esitatakse tähtsamate mõisameeste nimed ja nende hobuste arv, ent lihtsõdurite oma puudub. (Teoreetiliselt pidanuks tolle aja ratsaväeosas olema hobuseid poolteist-kaks korda rohkem kui mehi, ent toonane sõjasituatsioon, sõdaolud jms sunnivad selles kahtlema.)¹⁰³ Hobuste arv mainitud dokumendis ulatub erinevatel aastatel 36-st 230-ni. Selline suur kõikumine tuleb sõjasündmustest: Läänemaa kaotamisest ja sealsest põgenikevoolust, meeste lahkumisest vaherahu ajal jne¹⁰⁴. Tiesenhauseni lipkonnast on teada 50 ning Dückeri lipkonnast 55 nimeliselt või ametikoha järgi tähtsamat mõisameest. Andres Adamsoni mõisameeste analüüsist selgub, et Tiesenhauseni lipkonnas domineerisid Lääne- ja Saaremaa vasallid, kuid oli ka tartu- ja virumaalasi. Seevastu Dückeri lipkonna puhul oli tegemist vasallidega peamiselt endisest Pärnu ja Viljandi komtuurkonnast, Lõuna-Läänemaalt ja Tartumaalt.¹⁰⁵

Mainitud nimekirjades ei leidu Asmuse nime, kuid selle põhjuseks võib olla asjaolu, et tegemist oli lihtratsanikuga. Samuti võiks oletada, et kui Asmus ühes neist lipkondadest teenis, võis see olla pigem Tiesenhauseni üksus, mis rekruteeriti Lääne- ja Saaremaa vasallidest. Samuti pidas Tiesenhauseni lipkonna üle arvestust Taani kuninglik asehaldur Heinrich

paremat lahendust otsida. See on tähtis hetk Liivi sõja sotsiaalajaloos. Mõisameeste kohta vt lähemalt **Adamson, A.** 2006. Liivimaa mõisamehed Liivi sõja perioodil. – *Acta Historica Tallinnensia*, nr 10. Tallinn, lk 20–47.

⁹⁹ Vt **Koiti, J.** 1970. Die Musterregister der estländischen Adelsfahne von 1584 und 1586. Stockholm, S. 71–84.

¹⁰⁰ Jürgen Tiesenhausen oli endine Tartu piiskopivasall, kes oli pärit Rannust ja oli arvatavasti juba hertsog Magnuse Liivimaale saabumisel 1560. aasta kevadel tema teenistusse astunud. Aastatel 1570–1571 juhatas J. Tiesenhausen hertsog Magnuse teenistuses mõisameeste lipkonda, mis piiras koos moskoviitidega Paidet ja paiknes hiljem Ubakalus. Ta langes 21. oktoobril 1571. aastal, mil püüti Tartut venelastelt tagasi vallutada. Vt **Adamson, A.** 2007. Saaremaa mõisamehed aastail 1563–1564. – Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 2005–2006. Kuressaare, lk 17. [Edaspidi **Adamson** 2007]

¹⁰¹ Pärit Harjumaalt Triigi mõisast, oli Rootsi teenistuses Klaus Kurselli mõisameeste lipkonnas leitnant, hiljem ise ühe mõisameeste lipkonna rittmeister; läks 1563. aasta lõpupoole umbes 300 mehega üle Taani teenistusse ja langes sõjategevuses 1568. aastal. Vt **Adamson** 2007, lk 19.

¹⁰² Vt **Helk, V.** 1993. Die Hofleute auf Ösel 1563 bis 1564. – *Ostdeutsche Familienkunde*, Heft 1. Insingen, S. 170–175 [Edaspidi **Helk** 1993] ja **Adamson** 2007, lk 17–29.

¹⁰³ **Adamson** 2007, lk 17.

¹⁰⁴ *Ibid.*

¹⁰⁵ *Ibid.*, lk 24–25.

Lüddingshausen-Wulff, kes on olnud oma 1565. aastal kirjutatud ürikus Asmuse sõjalistest teenetest vägagi teadlik.

Taani ja Rootsi sõlmisid vaherahu 1. oktoobrist 1564 kuni 1. maini 1565 ning seda pikendati omakorda 25. juulini 1565. Vaherahu tõttu muutus mõisameeste lipkondade ülalpidamine Taani võimudele Saaremaal aina suuremaks koormaks ning lõpuks läks suurem osa mõisamehi ebaselgetel asjaoludel üle Rootsi ja Gotthard Kettleri teenistusse.¹⁰⁶ Tõenäoliselt lõppes ka Asmuse osavõtt sõjategevusest sel ajal. Ta jäi Koguvale ega läinud mõisameestega mandrile.

Vello Helk on avaldanud Taani Riigiarhiivi dokumentidele tuginedes Maasilinna foogtkonna aadli, mõisnike, teenrite ja sõjasulaste nimekirja¹⁰⁷. 1563. aastal, kui algas Seitsmeaastane sõda, elas Maasilinna lossis 80 inimest (kõrgemaid ametimehi 9, nende teenreid 8, sõjasulaseid 25, relvureid 3, majanduspersonali 24 ja asehalduri teenreid 8)¹⁰⁸. Seal nimetatakse ka Muhu ordumõisa valitsejat (*Amtmann*) Johan Knorri, kellele läänistas Lüddingshausen-Wulff tema teenete eest 18. juulil 1566. aastal Pädaste küla¹⁰⁹. Asmuse nime nimekirjas pole. Nagu eespool öeldud, võis Asmus olla sel ajal teenistuses ühes mõisameeste lipkonnas, veelgi suurema tõenäosusega oli ta oma kodutalus Koguval.

SÕJASÜNDMUSED SAAREMAAL

Seitsmeaastase sõja alul¹¹⁰, 1563. aasta septembris, vallutasid rootslased Hiiumaa ning Maasilinna foogt kaotas selle idaosa, mis oli senini talle kuulunud¹¹¹. 1564. aastal vallutasid rootslased Koluvere linnuse ning plaanisid tungida Saaremaale, kuid jääolude tõttu ei saanud see teoks. 1566. aastal tegid taanlased Saaremaalt Hiiumaale rüüsteretki, kuid tõmbusid tagasi. Kättemaksu kartuses tühjendasid nad Maasilinna ja purustasid selle osaliselt. Muhu ja Ida-Saaremaa jäid Seitsmeaastase sõja ajal mitmel korral sõjategevuse tallermaaks. Sealse kohaliku elanikkonna peal demonstreerisid oma

¹⁰⁶ *Ibid.*, lk 21.

¹⁰⁷ **Helk, V.** 1990. Zwei Musterrollen von Ösel 1563/64. – Ostdeutsche Familienkunde, Heft 3. Insingen, S. 250–258.

¹⁰⁸ Vt **Helk** 1993, S. 250–252.

¹⁰⁹ **Pabst, E und Toll, R. von** 1861. Est- und livländische Brieflade. Schwedische und polnische Zeit. Band 1. Die Jahre 1561 bis 1650: eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands in Uebersetzungen und Auszügen. Reval, S. 13–14. Praegu asub Pädaste mõisas väljaspool Tallinna Eesti ainus viietärnihotell.

¹¹⁰ Sõjategevuse kohta lähemalt vt **Adamson** 2009.

¹¹¹ **Tiik** 1977, lk 103.

jõudu aastatel 1563–1564 mõisameeste Tisenhauseni ja Dückeri lipkonnad, seejärel aastal 1566, pärast Pärnu piiramist, rootslaste väed Henrik Horni juhtimisel. 1568. aastal tuli aga Tallinnast Rootsi laevastikuga Maasilinna alla Klaus Kursell¹¹² ning 14. augustil linnus alistus.¹¹³

Pärast seda ei toimunud Liivi sõja ajal Taani ja Rootsi vahel enam otsest sõjategevust (ehkki rootslased mahitasid 1572. aastal üht mõisameeste rüüsteretke Saaremaale). 1570. aastal sõlmitud Stettini rahulepinguga anti vahepeal rootslaste vallutatud Saaremaa Taanile tagasi, kuid piirkonna tegelik üleandmine viibis kuni 1574. aastani. Stettini rahulepingu järgi pidi hertsog Magnuse valdusi Saaremaal tunnustatama ainult juhul, kui hertsog loobub koostööst venelastega. Kuna Magnusest sai peatselt Venemaa vasallist Liivimaa kuningas, jäi Saaremaa otseselt Taani kuninga alluvusse.

Pärast 1574. aasta vaherahu anti Maasilinn koos teiste rootslaste valdustega endises Saare-Lääne piiskopkonnas pandiks mõisameestele, seejärel aga läks ala taanlastele tagasi. 1575. aasta talvel tegi üks venelaste väeosa rüüsteretke Muhu kaudu Saaremaale ning sama aasta sügisel vallutas Maasilinna ja Muhu rootslaste teenistuses olnud Saksi-Lauenburgi hertsog Magnus. Maasilinna linnuse tagasivõtmisel tekkis seal suur tulekahju ning Taani asevalitseja Claus Ungern teatas kuningale, et linnus on nüüdsest võitlusvõimetu. 1576. aasta talvel sooritas tatarlaste väeosa sõjaretke Saaremaale ja 11. augustil andis Taani kuningas Frederik II Sophieholmi lossis oma Saaremaa asehaldurile Claus Ungernile käsu Maasilinna linnus püssirohuga õhku lasta, mida ka tehti.¹¹⁴

Sõjategevuse soikumisele järgnes 1603. aastal katkuepideemia. Samuti on teada maad tabanud ikaldusaastad. Saagikuse langus on esinenud aastatel 1581–1583. Eriti raske oli aasta 1589, samuti aastad 1597, 1601–1603 ja 1605. Lisaks on teada karja suremuse aruanded aastatest 1597, 1601–1603 ja 1605.¹¹⁵

Kohalik elanikkond sai sõdade vahelisel ajal natuke hinge tõmmata, kuid juba aastal 1611 algas Muhut ja Saaremaad laastanud Kalmari sõda (1611–1613)¹¹⁶. Juunis 1611. aastal tungis rootslaste teenistuses olnud mõisameeste

¹¹² Klaus Kursell (surnud 1570) oli Liivimaa päritolu Rootsi väliooberst aastail 1567–1570. Vt lähemalt **Seraphim, E.** 1897. Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit: ein Bild Ehstlands in der ersten Zeit schwedischer Herrschaft. Reval.

¹¹³ Maasilinnas sõlmitud vaherahu järgi läksid Ida-Saaremaa ja Muhu rootslastele, kuid viimane anti taanlastele aastal 1573 tagasi. Vt **Tiik** 1977, lk 103.

¹¹⁴ Vt **Pao, B.** 1997. Maasilinna sadama piirjooni. Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 1995–1996. Kuressaare.

¹¹⁵ **Seresse, V.** 1996. Des Königs “arme weit abgelegenne Vnttherthanen”. Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613. Frankfurt, S. 68–69.

¹¹⁶ Kalmari sõja kohta Lääne-Eesti saarestikus vt lähemalt **Helk, V.;** **Arens, I.** 1997. Kalmari sõda Eestis 1611–1613. Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 1995–1996. Kuressaare.

ooberst Hans Maydell¹¹⁷ Muhusse ja laastas ning röövis kokku kõikvõimalikku. Sama aasta sügisel tungis rootslaste teenistuses olnud šotlane Patrick Lermund oma vägedega Muhu kaudu Saaremaale ning järgmisel aastal laastati Saaremaa kuni Sõrve tipuni. Peale muu sõjasaagi viidi mandrile kaasa ka hulk talurahvast, et taasasustada sõdadest laastatud Läänemaa talud.¹¹⁸

Koguva maavabad elasid Liivi sõja üle¹¹⁹. Koggi Aßmuße nimi esineb lisaks 1569.–1571. aasta¹²⁰ maaraamatule veel 1592., 1617.–1618. ja 1618.–1619. aasta maaraamatus¹²¹. Kas tegemist on samanimelise mehega või ainult talu nimega, ei ole selge. 1627. aasta maaraamatu järgi on 2¹/₂ adramaa suurusel Koggi Aßmuße talus peremeheks Kerstigk, kes on vaba kuuemargase aastamaksu eest. Ka 1630/31. aasta maaraamatus on Koggi Aßmuße talu kohta märgitud, et see annab kuus marka aastas ja on sellega vaba teotööst ning muudest kohustustest, kuid peab laskma ennast kasutada reiside sooritamiseks (“das ehr sich in Verschickunge muß gebrauchen laßen”). 1645. aasta revisjoniraamatu järgi elasid Koguva vabatalus samadel tingimustel ilmselt Kerstigki kaks poega (“Kerstigk Jürgen und Tönnieß [...] haben uhralte Freybriefe”), kes (“omavad ürgvanu vabaduskirju”).¹²² Ja neid saab lugeda juba otseselt Schmuulide suguvõsa esiisadeks. Ago Rullingo oletab, et Koguva vabatalupoegadele on pandud postiveokohustus enne 1669. aastat, tõenäoliselt tuli see ratsakäskjalakohustuse asemele juba Rootsi aja alul. 1645. aasta revisjonis märgitakse, et Koguva küla 2¹/₂ adramaal elavaid Kerstigk Jürgenit ja Tönnießt kasutatakse veel käskjalgadena.¹²³ Ühe sajandi jooksul oli Koguva maavabadest elik väikeläänimeestest saanud vabatalupojad.

¹¹⁷ Maydelli väe tuumiku moodustasid mitu Eestimaa aadlilipkonda, keda juhtisid rittmeistrid Heinrich Rehbinden, Engelbrecht Tiesenhausen, Reinhold Buxhövdén ja Claus Wachtmeister. Vt ka **Buxhövdén** 1851, S. 132–133.

¹¹⁸ **Tiik** 1977, lk 103.

¹¹⁹ Hilisematel sajanditel pole Koguva maavabade järglased sõjateenistuses eriliselt silma paistnud (v.a Vabadussõda). Vene ajal nekrutiks värvatute arv oli Koguva Schmuulide puhul üsna tagasihoidlik. Tooma talust on nekrutiks võetud kahel korral (aastatel 1805 ja 1855). Mõlemal korral jõudis mees teenistuse lõppedes Muhusse tagasi. Jürna talust võeti aastal 1812 nekrutiks peremehe juba abielus olnud 31-aastane vend, kes Muhusse tagasi ei jõudnud. Aastal 1823 ostis Käsperi talu peremehe vend end aga nekrutikohustusest vabaks. Vt **Rullingo** 2009, lk 68.

¹²⁰ **Tiik**, L. 1992. Saaremaa Maasilinna foogtkonna maaraamatud 1569–1571. Allikapublikatsioon. Tallinn.

¹²¹ **Tiik** 1977, lk 103.

¹²² *Ibid.*

¹²³ **Rullingo** 2009, lk 5–6.

KOKKUVÕTE

Liivi sõda, mis tõi kaasa Liivimaa konföderatsiooni lagunemise, võib lugeda keskaja lõpuks Eestis. Aset oli leidnud üleminek keskaegsest läänisüsteemist uusaegsesse valitsemiskorda, mis tõi kaasa riikliku tsentraliseerimise ja suurte vasallisuguvõsade osatähtsuse vähenemise maa valitsemisel ning selle saatusel otsustamisel.¹²⁴

Tõnis Lukas on tabavalt kirjutanud, et teadmised Koguva Hanskeni taoliste meeste ja nende järglaste elust hajutavad sügavalt juurdunud müüti seitsmesaja-aastasest ühtlaselt pimedast orjaööst.¹²⁵

Tuginedes ajalooallikatele ja eesti päritolu isikutele antud läänistustele, võib väita, et Eesti ülikond (nn vanemad ja paremad) ei hukkunud kõik võideldes, vaid sulandusid aegade jooksul kohaliku aadli hulka. Kuni Liivi sõjani oli eestlaste osakaal kohalike vasallide (peamiselt küll järel- ja väikevasallide) seas suhteliselt kõrge. Liivi sõda sai neist paljudele saatuslikuks ning Rootsi, Poola, Taani ja Vene ajal tekkinud rüütel- ja maiskond pärines paljuski juba välismaalt. Siiski jäi nende hulka juba keskajast pärit suguvõsasid, kes nimetasid end põlisaadliks (*Uradel*), kuid ei tunnistanud 18. ja 19. sajandil enda pärinemist kohalike hulgast, sest pärineda tolleaegsetest pärisorjadest ei olnud poliitiliselt soovitav. Seetõttu otsiti endale kaugeid esivanemaid sarnase perekonnanime ja nimekõlaga isikute seast peamiselt Saksamaalt.¹²⁶

Koguva maavabade saatus on olnud Eesti ajaloo kontekstis ainulaadne: üks maavabade-väikeläänimeeste suguvõsa ei sulandunud sajandite jooksul ei kohalike baltisakslaste (kuna elati eraldatult oma kogukonnas Koguval) ega ka kohalike pärisorjadest talupoegade hulka (tänu läänikirjadele ja hili-sematele ürikutele suudeti säilitada vabadust). Kunagi antud postiveokohustust¹²⁷ täideti kuni 19. sajandi lõpuni. Alles 1894. aastal leidis Liivimaa

¹²⁴ Liivi sõja ja hiljem Rootsi-Poola sõdade tulemusel kaotas oma mõjuvõimu Tiesenhusenite suguvõsa, kes oli keskaegsetes Liivimaa konföderatsiooni sisesõdades osanud suurendada oma mõjuvõimu. Tiesenhusenite maavaldused Riia peapiiskopkonnas ja Tartu piiskopkonnas olid nii suured, et teise mõjuvõimsama aadliperekonna Uexkülli, samuti Rosenite ja Pahlenite oma ei küündinud ligilähedalegi. Vt **Sepp, H.** 1932. Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. ja 1601. aasta alul. Tartu.

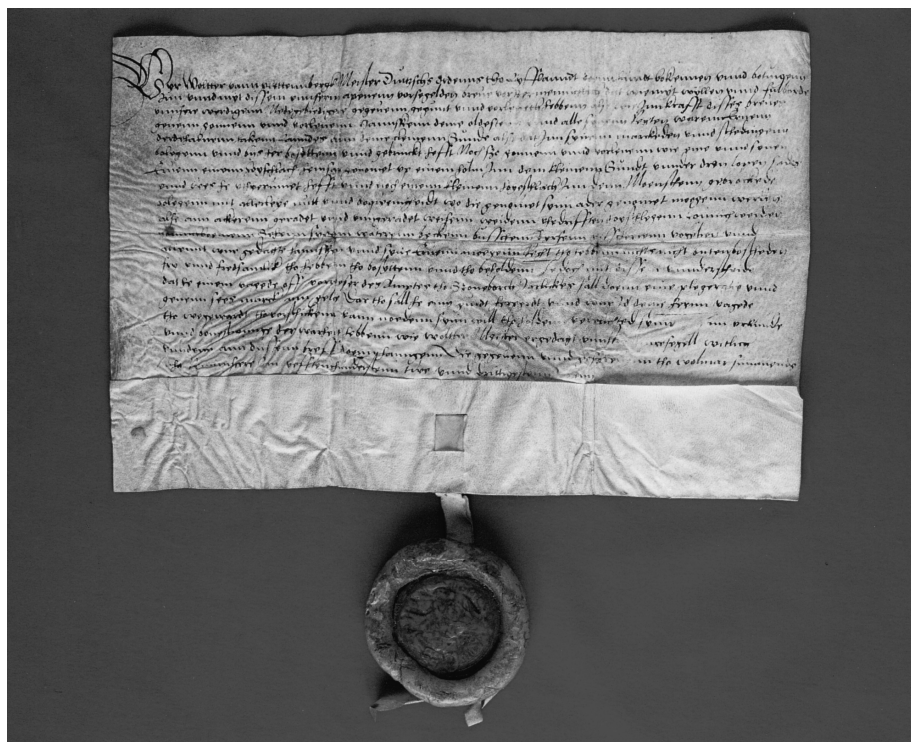
¹²⁵ **Lukas** 1997.

¹²⁶ Baltisaksa genealoogiline uurimus on kujundanud traditsiooni, mille järgi on kõik vasallid ja aadlikud (sh eesti nimedega ja isegi need, kelle eesti juurtes pole kahtlust) *in summa* kuulutatud sakslasteks ja Saksamaalt pärinevaks. Selle tõendamiseks on päris umbropsu ja massiliselt otsitud Saksamaa sama ajastu geneoloogilistest uurimustest juhuslikke, umbes sarnaseid nimesid, kes võinuks olla Eestis esinevate vastavate isikute esiisadeks. Vt **Saks** 1971.

¹²⁷ Koguva vabatalupoegade õiguslik seisund halvenes sajandite jooksul ning endisest maavabadest olid saanud kindlasse ametisse määratud postitalupojad, kelle nime

kubermanguvalitsus, et 350 aasta eest läänistatud maa ei korva enam postiveokohustusega kaasnevaid kulutusi ega vasta enam aja nõuetele ja kehtestatud postikohustuse korrale. Otsustati, et edaspidi katab postiveokulud kogukond ise ja Koguva postivedajad hakkavad teistega võrdselt renti maksma.¹²⁸

Kahjuks pole vanemate aegade Koguva maavabadest säilinud gravüüre ega maale, kuid alles hoitud läänikirjad ja Eestis säilinud ainulaadne Koguva küla on piisavalt väärikas pärandus järeltulevatele põlvedele, et hoida Koguva maavabade (*sic!*) Schmuulide pärimust.

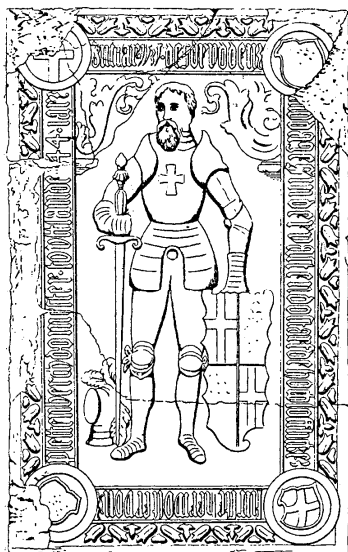

Koguva 1532. aasta läänikiri

Allikas: Rullingo, A. 2001. Muhumaa: loodus, aeg, inimene. Tallinn. Foto: Andres Tüür (kasutatud foto autori loal).

järel tarvitati kirjades edaspidi nimetust *Post-Bauern*, *Postkerl*. Sellele vaatamata tuleb märkida, et vaid vähestel eesti soost maavabadel peale Koguva postimeeste õnnestus säilitada oma isiklik ja osaliselt ka majanduslik vabadus kuni Rootsi aja lõpuni. Vt **Rullingo** 2009, lk 7.

¹²⁸ *Ibid.*, lk 10.

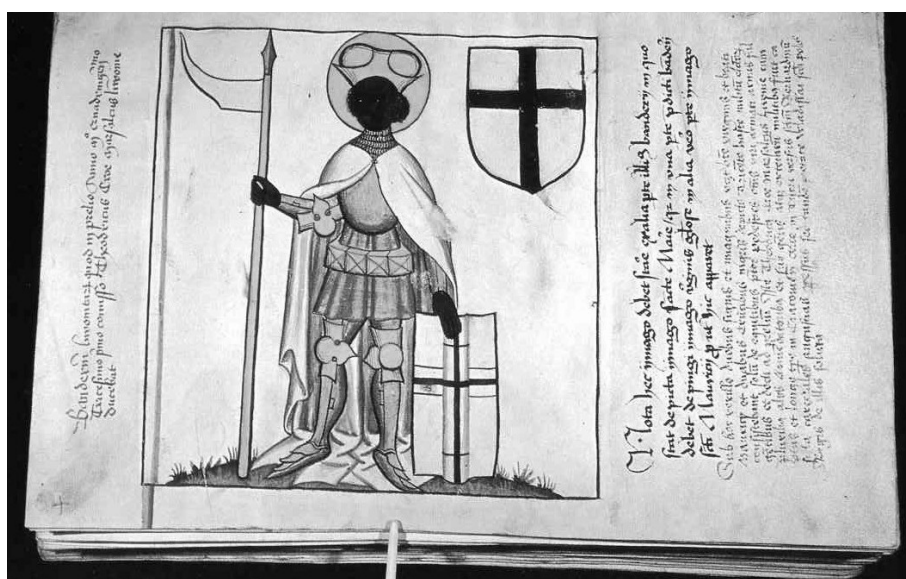

Ordumeister Wolter von Plettenbergi (1494–1535) hauakivi Vönnu (Cēsis) kirikus.

Allikas: Viljandi muuseum.

Kujutisi orduajast.

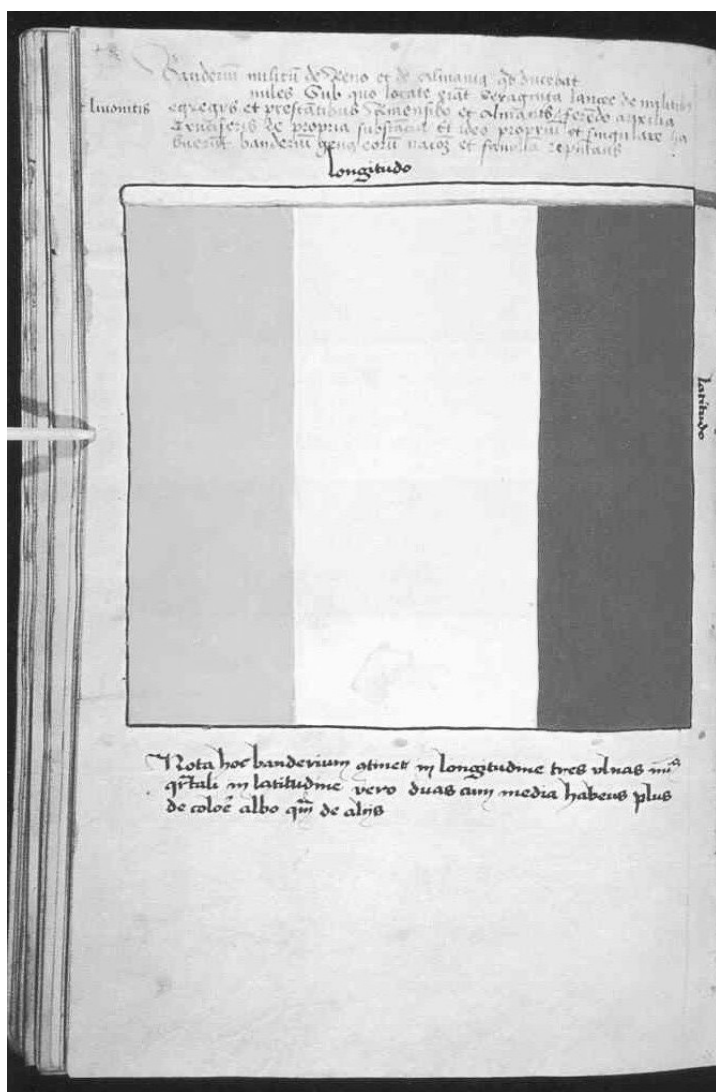
<<http://www.muuseum.viljandimaa.ee/?id=82&op=body>>, (29.11.2010).

Liivi ordu maamarssali (Landmarschall) lipp (püha Mauritiuse kujutisega).

Allikas: Banderia Prutenorum (Facsimilie), 44v. Poola diplomaat ja kroonik Jan Długosz (1415–1480) koostas aastal 1448 koos heraldik Stanislaw Durinkiga 48-leheküljelise pärgamentmanuskripti “Banderia Prutenorum”, kus on ära toodud 56 Saksa Ordu vexillae’d ehk lippu.

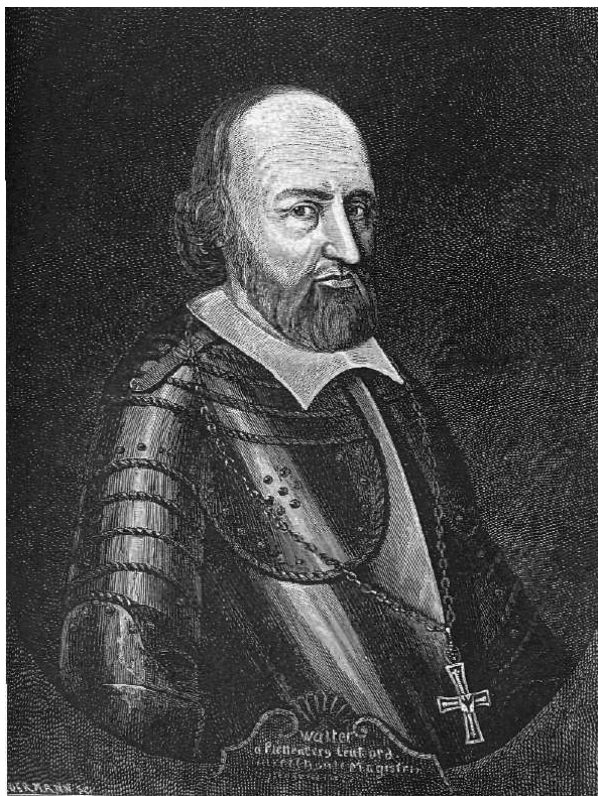
<<http://www.laborunion.lt/memorandum/ru/modules/banderia/quintus.htm>>, (30.11.2010).

Tannenbergi lahingus võidelnud Liivimaa rüütlite lipp (kollane-valge-punane).

Allikas: Banderia Prutenorum (Facsimilie), 27v.

<<http://www.laborunion.lt/memorandum/ru/modules/banderia/tertius.htm>>, (30.11.2010).

Ordumeister Wolter von Plettenbergi (1494–1535) portree.

Allikas: Schieman, Th. 1887. Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. Zweiter Band. Berlin: Grote, S. 158.

KIRJANDUS

- Adamson, A.** 2005. Hertsog Magnus 1540–1583. Tema elu ja aeg. Tallinn.
- Adamson, A.** 2006. Liivimaa mõisamehed Liivi sõja perioodil. – *Acta Historica Tallinnensia*, nr 10. Eesti Teaduste Akadeemia, Tallinna Ülikooli ajaloo instituut. Tallinn.
- Adamson, A.** 2007. Saaremaa mõisamehed aastail 1563–1564. – Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 2005–2006. Kuressaare.
- Adamson, A.** 2009. Hertsog Magnus ja tema “Liivimaa kuningriik”. Doktoriväite-kiri. Tallinn.
- Arens, I.** 1982. Über die Rechtsordnung auf Oesel und Gerichtsbarkeit der Oeseler Esten um 1640–1670. New York.
- Arens, I.** 1974. Korbe vasallisoost “Lennowe” ning isiklike vabaduste säilitamisest mõnedel Lääne- ja Pärnumaa aladel Rootsi aja alguseni. – *Verbum habet Sakala*. New York, Stockholm jt.
- Aschkewitz, M.** 1928. Die letzten Jahre dänischen Herrschaft in Estland (1344–1346). Magistritöö. Tartu.
- Blumfeldt, E.** 1949. Über die Wehrpflicht der estnischen Landbevölkerung im Mittelalter. – *Apophoreta Tartuensia*. Holmiae: Societas Litterarum Estonica in Svecia. Stockholm.
- Banderia Prutenorum – Tertius.**
<<http://www.laborunion.lt/memorandum/ru/modules/banderia/tertius.htm>>, (03.06.2010).
- Blumfeldt, E.** 1936. Rootsilisest asutusest Saaremaal. Ajalooline Ajakiri, nr 3/4.
- Bruiningk, H. von und Busch, N.** 1908. Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500). Riga.
- Buxhövdén, F. von** 1851. Beiträge zu einer älteren Geschichte der Oeselschen Landgüter und ihrer Besitzer. Riga.
- Bunge, F. G. von** 1877. Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark. Gotha.
- Bunge, F. G. von** 1853. Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch: nebst Regesten. Abteilung 1, Band 1, 1093–1300. Reval.
- Bunge, F. G. von** 1847. Das liv- und esthländische Privatrecht. Th. 1, Die Einleitung, das Personen-, Sachen- und Forderungenrecht enthaltend. Reval.
- Fenske, L. und Miltzer, K.** 1993. Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Band 12. Köln.
- Hausmann, R.** 1870. Das Ringen der Deutschen und Dänen um den Besitz Estlands bis 1227. Leipzig.
- Helk, V.** 1988. Zwei Musterrollen von Hapsal und der Wieck aus dem Jahre 1563. – *Ostdeutsche Familienkunde*, Heft 3. Inzingen.
- Helk, V.** 1993. Die Hofleute auf Ösel 1563 bis 1564. – *Ostdeutsche Familienkunde*, Heft 1. Inzingen.
- Helk, V., Arens, I.** 1997. Kalmari sõda Eestis 1611–1613. Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 1995–1996. Kuressaare.
- Johansen, P.** 1933. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Reval.
- Johansen, P.** 1925. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Dorpat.

- Jõgi, M.** 1979. Koguva legendid. – Sirp ja Vasar, 2. märts. Tallinn.
- Katzenellenbogen, L. von; Narrenstein, J. von.** 1995. Banners from the Battle of Tannenberg. A critical review of Die "Banderia Prutenorum" des Jan Długosz – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410 by Sven Ekdahl. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976).
<<http://www.s-gabriel.org/heraldry/lothar/tannenberg.html>>, (03.08.2010).
- Klein, A.; Nowokowski, P.** 2000. Banderia apud Grunwald II. Chorgwie kryżackie pod Grunwaldem. – Teutonic Banners at Grunwald. Łódź.
- Koit, J.** 1966. Estnische Bauern als Krieger während der Kämpfe in Livland 1558–1611. – Eesti Teadusliku Seltsi aastaraamat, nr 4. 1960–1964. Stockholm.
- Koit, J.** 1970. Die Musterregister der estländischen Adelsfahne von 1584 und 1586. – Annales Societatis litterarum Estonicae in Svecia. Stockholm.
- Koit, J.** 1952. Über die politische Abgrenzung der Insel Hiiumaa (Dagö) im Mittelalter. – Eesti Teadusliku Seltsi aastaraamat 1945/49, nr 1. Stockholm.
- Koit, J.** 1951. Mõisamehed. – Tulumuld, nr 4. Lund.
- Kreem, J.** 2004. Tülistest Saare-Lääne piiskopitooli ümber 15. sajandil. – Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast / Bistum Ösel-Wiek: Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland. Toim. Paras, Ü. *et al.* Läänemaa Muuseumi väljaanne. Haapsalu.
- Kreem, J.** 2006. Valge Daam, Brandenburgi markkrahv Wilhelm ja keskaegse Liivimaa reformikatsed. – Läänemaa Muuseumi toimetised, nr 10. Haapsalu.
- Kruus, H.** 1924. Vene-Liivi sõda (1558–1561). Tartu. Loodus.
- Laakmann, H.** 1939. Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit. Leipzig.
- Laidre, M.** 2000. Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil. – Akadeemia, nr 5. Tartu.
- Ligi, H.** 1961. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Eesti NSV Teaduste Akadeemia, ajaloo instituut. Tallinn.
- Lossius, J.** 1878. Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- Eesti ajalugu elulugudes.** 101 tähtsat eestlast. 1997. Koostanud Sulev Vahtré. Tallinn.
- Lukas, T.** 1997. Eesti ajalugu elulugudes. 101 tähtsat eestlast. Tallinn.
- Lukas, T.** 1998. Tartu toomhärrad 1224–1558. Tartu.
- Lukas, T.** 2004. Saare-Lääne piiskopkonna toomhärrad 1228–1563. – Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast / Bistum Ösel-Wiek: Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland. Toim. Paras, Ü. *et al.* Läänemaa Muuseumi väljaanne. Haapsalu.
- Luha, A. et al.** 1933. Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Eesti Kirjanduse Selts. Tartu.
- Meri, L.** 1976. Hõbevalge: reisikiri tuultest ja muinasluulest. Tallinn.
- Moor, H.; Ligi, H.** 1970. Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR, Institute für Geschichtsforschung. Tallinn.
- Mäesalu, A.** 2004. Kaitserüüde arendamise põhjustest 13.–17. sajandil. – Muinasaja teadus, nr 14. Tallinn-Tartu.
- Pabst, E. und von Toll, R.** 1861. Est- und livländische Brieflade. Schwedische und polnische Zeit. Band. 1. Die Jahre 1561 bis 1650: eine Sammlung von Urkunden

- zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands in Uebersetzungen und Auszügen. Reval.
- Pao, B.** 1997. Maasilinna sadama piirjooni. Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 1995–1996. Kuressaare.
- Priidel, E.** 2001. Koguva ajalugu. Tallinn.
- Põltsam-Jürjo, I.** 2008. Liivimaa väikelinn varase uusaja lävel. Uurimus Uus-Pärnu ajaloost 16. sajandi esimesel poolel. Doktoritöö. Tallinn.
- Raudkivi, P.** 2007. Liivimaa maapäev. Ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu. Tallinn.
- Rauch, G. von** 1927. Reval zur daenischen Zeit und die Hanse. Magistratitöö. Tartu.
- Rullingo, A.** 2009. Schmuulid 1700–1920. Käsikiri. Tallinn.
- Rullingo, A.** 2001. Muhumaa: loodus, aeg, inimene. Tallinn.
- Saare, T.** 2006. Eesti mõisnike vapid. Tallinn.
- Saks, E. V.** 1994. Commentaries on the Liber Census Daniae: studies in mediaeval European history. Rotalia Publications. Montreal.
- Saks, E. V.** 1971. Eesti soost vasalkond. Jüriöö mäss: revideerivaid seisukohti ürikute alusel. Korp! Rotalia toimetised. Philadelphia.
- Schiemann, Th.** 1887. Russland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert. Zweiter Band. Berlin.
- Schmidt, O.** 1865. Das Verfahren vor dem Manngerichte in bürgerlichen Rechtstreitigkeiten zur Zeit der bischöflichen und Ordensherrschaft in Livland. Dorpat.
- Schmuul, A.** 1980. Öuringid. Tallinn.
- Sepp, H.** 1932. Rootsi-Poola sõda Liivimaal 1600. a ja 1601. a alul. – Äratrükk “Ajaloolisest Ajakirjast”. Tartu.
- Seraphim, E.** 1897. Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit: ein Bild Ehistlands in der ersten Zeit schwedischer Herrschaft. Reval.
- Seresse, V.** 1996. Des Königs “arme weit abgelegene Vnttherthanen”. Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613. Frankfurt.
- Stackelberg, O. M. von** 1930. Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften: Teil Estland 2:1,2. Görlitz.
- Tarvel, E.** 1972. Koguva vabaduskiri. – Keel ja Kirjandus, nr 2. Tallinn.
- Tarvel, P. et al.** 1940. Eesti biograafilise leksikoni täiendusköide. Tartu, Tallinn.
- Tiik, L.** 1977. Koguva külast ja Smuulidest. – Keel ja Kirjandus, nr 2. Tallinn.
- Tiik, L.** 1992. Saaremaa Maasilinna foogtkonna maaraamatud 1569–1571. Allika-publikatsioon. Tallinn.
- Transehe-Roseneck, A. von** 1929. Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil 1. Livland. Görlitz.
- Uluots, J.** 1932. Eesti muistsest riiklikust ja ühiskondlikust korrast. – Looming, nr 6. Tallinn.
- Vahtre, S.** 1980. Jüriöö. Tallinn.
- Vasar, J.** 1930. Taani püüded Eestimaa taasvallutamiseks 1411–1422. Dänemarks Bemühungen Estland Zurückzugewinnen 1411–1422. Tartu.

ANDRES PARVE, MA, reservkapten

KVÜÖA humanitaar- ja sotsiaalteaduste õppetooli avaliku õiguse külalis-
lektor, Eesti Reservohvitseride Kogu Nõmme osakonna esimees